

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԸ ԵՎ ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՑՑԱՆ ՀԱՅ ԳԻՐԸ

ԱԼԲԵՐՏ ՍՈՒՇԵՂՅԱՆ

Դեռ ուրարտական ժամանակներից մեր ժողովրդի համար գիրը եղել է, անանց չափազանցման, պետական անկախության և ազգային ինքնության խորհրդանիշ:

Ք. ա. IX դ. երկրորդ կեսին Ուրարտուի թագավոր Սարդուրի I-ը (835-824 թթ.) իր արձանագրություններում գործածում էր ասորեստանյան վանկային սեպագիր նշաններ, որոնցից յուրաքանչյուրը մի քանի իմաստ ուներ, հաճախ էլ՝ 10-ից ավելի: Բայց ընդամենը մի քանի տարի անց՝ նրա որդի և հաջորդ Բշպուինի թագավորի օրոք (823-810 թթ.), ուրարտացիք արդեն մշակել էին սեփական սեպագրերի ավելի պարզեցված, առավելապես մեկ որոշակի իմաստ արտահայտող վանկային համակարգ, որը զերծ էր ասուրական բազմիմաստ սեպանշաններից¹: Ուրարտական սեպագրերը գործածությունից դուրս եկան Ք. ա. VI դարում՝ Ուրարտու պետության (Վանի թագավորության) անկումից հետո: Ըստ այսմ, ուրարտական սեպագրության 300-ամյա շրջանը խորհրդանշորեն կապվում է Ուրարտու պետության հզորության և անկման դարաշրջանի հետ:

Արտաշիսյան հարստության շրջանում (Ք. ա. 190 թ. սկսած) Հայաստանն այնպիսի բարգավաճման հասավ, որ, օտարազգի ուսումնասիրողների պնդմամբ, տնտեսության և մշակույթի նման ծաղկումն անհնար է պատկերացնել առանց սեփական գրի ու գրականության²: Նման հարցադրումն արդեն իսկ պարունակում է նախամաշտոցյան հայերեն գրի գաղափարը:

Նախաքրիստոնեական շրջանում գոյություն ունեցած հայ գրի և գրականության մասին վկայություններ են պահպանվել անտիկ օտար հեղինակների երկերում: III դ. ժամանակագիր և եկեղեցական մեկնիչ Հիպոդիտոսը³ հունարեն բնագրով իր «Ժամանակագրության» մեջ՝ գրված Ալեքսանդր Սևերոս կայսեր 13-րդ տարում (235 թ.)՝ Հաբեթի ցեղի 47 ազգերից որպես գրագետ (գիր ունեցող) հիշատակում է հետևյալ վեցին՝ իբերներ, լատիններ (որոնց գրից օգտ-

¹ Տե՛ս Գ. Ա. М е л и к и ш в и л и. Урартские клинообразные надписи.— Вестник древней истории, 1953, № 1, с. 248.

² Տե՛ս В. А. И с т р и н. Возникновение и развитие письма. М., 1965, с. 355.

³ Հիպոդիտոսը III դ. սկզբին Հռոմում եղել է պրեֆիտեր (երեց) և եպիսկոպոս, 235 թ.՝ ասորվել Սարդինիա: Գլխավոր աշխատություններն են՝ «Ժամանակագրություն» և «Քննություն բոլոր հերձվածների մասին» (հունարեն բնագրով)՝ բաղկացած 10 գրքից:

վում են և հռովմայեցիք, իսպանացիք, հույներ, մարեր, հայեր⁴: Հիպոդիտոսի այս վկայությունն իրենց երկերում թարգմանաբար մեջբերում են Փիլոն Տիրակացին⁵, Անանիա Շիրակացին⁶, Մովսես Կաղանկատվացին: Խիստ տարակուսելի է, որ Հիպոդիտոսի հունարեն բնագրում առաջին տեղում, այն էլ լատիններից և հույներից առաջ, հիշված են իբերները, որոնք բնակվում էին Պիրենեյան թերակղզու հյուսիս-արևմուտքում և հարևան էին իսպանացիներին: Հավանորեն այս նկատի առնելով, Փիլոն Տիրակացու որոշ ձեռագրերում գրիչները «իբերացիք» ուղղել են «եբրայեցիք», որից և օգտվել է Մովսես Կաղանկատվացին «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» գրքում՝ իր կողմից վերջում ավելացնելով նաև աղվաններին, նկատի առնելով Մաշտոցի ստեղծած աղվանական գիրքը. «Եւ ի սոցանէ, որ գիտեն դպրութիւն՝ Եբրայեցիք, Լատինացիք, որով Հոռոմքն վարին, Սպանիացիք, Յոյնք, Մարք, Հայք, Աղուանք»⁷: Այստեղ հարկ չենք համարում հանգամանորեն անդրադառնալ հույն պատմագիր Փիլոստրատոսի (175–249 թթ.) հիշատակած հովազի ոսկե մանյակին, որի վրա հայերեն տառերով գրված էր՝ «Թագավոր Արշակ Նյուսիոս աստծուն» ընծայականը: Այս վկայությունը բերում են մի շարք հեղինակներ՝ սկսած Ղ. Ինճիճյանից⁸:

Հայ հին մատենագրության մեջ հիշատակվում է երկու քրմական մեհյան-դպրատուն՝ երկուսն էլ կապված նախամաշտոցյան դպրության և գրչության հետ: Առաջինը գտնվում էր Հայաստանի արևելյան մասում՝ Վաղարշապատից դեպի Արտաշատ տանող ճանապարհին, և կոչվում էր Տիր դպրության աստծո անունով՝ «գիտութեան քրմաց և ուսման ճարտարութեան մեհեան»⁹, երկրորդը՝ Հայաստանի արևմտյան մասում՝ Դարանաղյաց գավառի Հանի ամրոցում, որտեղ պահվում էին պատմական մատյաններ: Ինչ գրեր էին գործածում այդ մեհյաններում: Խորենացու վկայությամբ, Բարդաճանը, որ Եդեսիայից էր,

⁴ Hippolytus Werke, Bd. IV – Die Chronik. Durchgesehen und herausgegeben von R. Helm nebst einem Beitrag von J. Markwart (=GCS 36), Leipzig, 1929, S. 56–58 – (Liste der Iaphetvölker (47) und der schriftkundigen unter ihnen (6)).

⁵ Շամանակագրութիւն. Խաւսք Փիլոնի. տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. Ե, Անթիլիաս. 2005, էջ 906–907. «Եւ այս ազգք են, որ գիտեն ի սոցանէ դպրութիւն. Իբերացիք, Ղատինացիք՝ որով Հոռոմքն վարին, Սպանիացիք, Յոյնք, Մարք, Հայք»:

⁶ Պատմութիւն Անանիայի Շիրակայնոյ համարողի. տե՛ս՝ Ա. Արրահամյան. Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը (ուսումնասիրություն), Երևան, 1944, էջ 360. «Եւ այս ազգք են՝ որ գիտեն ի սոցանէ դպրութիւն. Իբերացիք, Ղատինացիք՝ որով Հոռոմքն վարին, Սպանիացիք, Յոյնք, Մարք, Հայք»:

⁷ Մովսէս Կաղանկատվացի. Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983, Ա. Գ, էջ 6: Շ. Սմբատյանի ռուսերեն թարգմանությունը թյուրիմացության տեղիք է տալիս՝ «Имеющие письменность народы суть: евреи, латиняне, [письменностью] которых пользуются и ромеи, испанцы, греки, мидийцы, армяне, алуанцы» (Мовсэс Каланкатуаци. История страны Алуанк. Ереван, 1984, с. 24): Ըստ այս թարգմանության՝ լատինների գրով օգտվում էին բոլոր հաջորդ թվարկված ազգերը, մինչդեռ Հիպոդիտոսը և Կաղանկատվացին նշում են, որ լատինների գիրը գործածում էին միայն հոռոմները, և այնուհետև թվարկվում են գիր ունեցող մյուս ազգերին:

⁸ Ղ. Ինճիճյան. Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. Գ, Վենետիկ, 1835, էջ 76:

⁹ Ագաթանգեղեայ Պատմութիւն Հայոց (այսուհետև՝ Ագաթ.), աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց, Տփղիս, 1909, « 778:

մտավ Անի կամ Հանի ամրոցը, կարդաց Ողյուծյաց քրմի մեհենական պատմությունը, որի մեջ թագավորների գործերի հետ հիշատակված էր Տիգրան վերջին հայոց թագավորի ձեռքով նրա եղբայր Մաժան քրմապետի գերեզմանին կառուցված բազիլիկ Բագրևանդի Բագավանում¹⁰: Որ լեզվով է գրված եղել այդ մատյանը. էթե Բարդաճանը, ինչպես վկայում է Խորենացին, այդ պատմությունը փոխադրել է ասորերենի և ապա հունարենի, նշանակում է՝ մեհենական պատմության բնագիրը պետք է եղած լիներ հայերեն և գրված հայերեն գրերով: Ուսումնասիրողներից ոմանք, ինչպես Ա. Աբրահամյանը¹¹, ենթադրում են, թե մատյանը գրված է եղել արամեական գրով, բայց ասորիներն իրենք իսկ արամեական գիր էին գործածում հատկապես Եդեսիայի շրջանում: Նույնը վերաբերում է և Տիր աստծո մեհյանին:

Յ. Մարկվարտը ժխտում է հայ մատենագրության գոյությունը մինչև V դարը՝ հետևյալ փաստարկով. «Այս երկրի լեզվով դեռ չէր գրվել ոչ մի տող, որովհետև այն ժամանակվա հայտնի այբուբեններից և ոչ մեկը ի վիճակի չէր արտահայտելու հայերենի բազմաթիվ ու դժվարին հնչյունները»¹²: Գերմանացի հայագետի այս ուշագրավ միտքը մեզ բերում է հակադարձ տրամաբանության. էթե նախամաշտոցյան շրջանում եղել է հայ մատենագրություն, ապա դա կարող էր լինել միայն հայաստառ այբուբենով և ոչ թե արամեաստառ կամ հունաստառ: Ինչպես կտեսնենք ստորև, 22 կամ 24 նշանագիր ունեցող դանիելյան այբուբենի խափանումը, անկախ տառերի տեսակից, վճռաբար հերքում է հայոց լեզվի համար երբևէ արամեական կամ որևէ սեմական գիր գործածելու ենթադրությունը¹³, որովհետև վերջիններս նույնպես բաղկացած էին 22 տառից: Խնդիրը տառերի տեսակը չէ, այլ այն, որ տառերի նվազ քանակով անհնար էր արտահայտել հայոց լեզվի հնչյունային ճոխ համակարգը: Այն կարծիքը, իբր նախամաշտոցյան շրջանում հայոց լեզուն ավելի նվազ թվով հնչյուններ է ունեցել, հիմնավորապես հերքում է մեծն Հրաչյա Աճառյանը՝ հենվելով Հ. Հյուրշմանի մշակած հայոց լեզվի հնչյունների ծագման ժամանակագրության վրա¹⁴:

XIII դ. հայ պատմիչ Վարդան Արևելցին վկայում է Լևոն արքայի օրոք Գլիկիայում հայտնաբերված դրամի մասին, որի վրա հայերեն լեզվով դրոշմված են եղել հեթանոս հայ թագավորների անուններ, ինչով և պատմիչը հաստատում է Մեսրոպ Մաշտոցից առաջ հայերեն գրերի գոյությունը¹⁵:

¹⁰ Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց (այսուհետև՝ Խոր.), աշխատութեամբ Մ. Աբրահամյանի և Մ. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913, Բ. ԳԶ, էջ 201:

¹¹ Ա. Աբրահամյանի և Մ. Յարութիւնեանի հայ գիր և գրչություն, Երևան, 1982, էջ 79:

¹² Յ. Մարկվարտ. Հայոց այբուբենի ծագումը և Մ. Մաշտոցի կենսագրությունը. Մեսրոպ Մաշտոց. հոդվածների ժողովածու (այսուհետև՝ Մեսրոպ Մաշտոց), Երևան, 1962, էջ 124:

¹³ F r. M ü l l e r. – Zur Geschichte der armenischen Schrift. – Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (WZKM), 1888, S. 245-248 (թարգմ.՝ «Հանդես ամսօրյա», 1889, էջ 86-87); WZKM, 1890, S. 284-288 (թարգմ.՝ «Հանդես ամսօրյա», 1891, էջ 68-70): Տե՛ս նաև ն ու լ յ ն ի՛ Ս. Մ. Մաշտոցի կենսագրությունը. Մեսրոպ Մաշտոց. հոդվածների ժողովածու (այսուհետև՝ Մեսրոպ Մաշտոց), Երևան, 1894, էջ 244-246):

¹⁴ Հ. Աճառյան. Հայոց գրերը, Երևան, 1984, էջ 452-453:

¹⁵ Վարդան Արևելցի. Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 70:

Մ. թ. 387 թ. Հայաստանը բաժանվեց հարևան երկու հզոր տերությունների միջև: Հայոց պետականությանը սպառնացող ահավոր վտանգի հետ հայ ժողովրդի գլխին կախվել էր հոգևոր և մշակութային երկուստեք էքսպանսիայի և ուժացման ոչ պակաս սուկալի վտանգ: Երկրի և ժողովրդի համար այդ ճակատագրական պահին օգնության եկավ հազարամյա պատմական հիշողությունը՝ ինքնուրույն գրի գաղափարը՝ որպես հզոր պետականության խորհրդանիշ: Մովսես Խորենացին շատ դիպուկ է բնորոշել այդ բախտորոշ պահը, երբ Մեարոպ Մաշտոցն սկսեց իր գործունեությունը. «Տեսեալ թէ ի վերջ հասեալ է թագաւորութիւնն Հայոց, և զխտովութիւնն նիւթ իւրոյ համբերութեանն գտեալ Մեարոպայ»¹⁶ («Տեսնելով, որ հայոց թագավորության վերջը հասել է, Մեարոպը (երկրի) խտովություններն իր համբերության նյութը դարձրեց»¹⁷):

Մանկության տարիներին ստանալով հելլենական կրթություն, Մաշտոցն այնուհետև ծառայության է անցնում Արշակունյաց արքունիքում՝ ունի Առավանի հազարապետության¹⁸ ժամանակ, երբ գրագրությունը վարում էին պարսկերեն և ասորերեն: Ամենօրյա շփումը օտարալեզու թղթերի ու հրովարտակների հետ չէր կարող չարթնացնել նրա մեջ հայոց գիր ևս ունենալու նախանձախնդրություն: Արքունի ծառայության հետ գրագիր Մեարոպը հետզհետե խորամուխ եղավ աստվածային գրքերի ընթերցանության մեջ¹⁹, որոնք հունարեն էին կամ ասորերեն: Ղազար Փարպեցու հաղորդմամբ, այդ ժամանակ Հայաստանի վանքերում ու եկեղեցիներում պաշտամունքը և Սուրբ Գրքի ընթերցումը կատարվում էին ասորերեն լեզվով, որից ոչինչ չէր հասկանում և օգտվում, պատմիչի խոսքով, այսպիսի մեծ աշխարհի ժողովուրդը: Եվ երանելի այր Մաշտոցը երկար ժամանակ այս մասին մտածելով, փղձկում էր ինքն իր մեջ՝ «մանաւանդ թէ գոն նշանագիրք հայերէն լեզուոյս, որով հնար է՝ ինքեան ձայնիւ, և ոչ մուրացածոյ բարբառով, շահել զոգիս արանց կանանց առ հասարակ յամենայն եկեղեցիս բազմութեանն»²⁰:

Արքունի դռնից հեռանալուց հետո Մաշտոցը շուտով մտնում է միայնակեցության կարգը և անձնատուր լինում ճգնությամբ²¹: Այժմ արդեն միայնակեցությունը շատ ժամանակ էր տալիս խորհելու, կենտրոնանալու նշանագրերի հարցի վրա: Նա կանգնած էր երկրնտրանքի առջև՝ ստեղծել նոր նշանագրեր, թե՛ գտնել հայոց հին գիրը: Գտնել հին նշանագրերը նշանակում էր վերա-

¹⁶ Խոր., Գ. ԽԷ, էջ 316:

¹⁷ Մ ո վ ս ե ս Խ ո բ ե ն ա ց ի. Պատմություն Հայոց (այսուհետև՝ Խոր. (Մայիս.), թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրություններն ակադեմիկոս Ստ. Մայիսայանցի, Երևան, 1968, Գ. ԽԷ, էջ 284:

¹⁸ Կ ո բ յ ու ի. Վարք Մաշտոցի (այսուհետև՝ Կոր.), բնագիրը՝ ձեռագրական այլընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով ի ձեռն Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, 1941, [Գ], էջ 36: Առավան հազարապետի մասին տե՛ս Ա. Մ ո լ շ ե ղ յ ա ն. Ո վ է Առավան հազարապետը. - ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1983, № 7, էջ 67-75:

¹⁹ Կոր., [Գ], էջ 36:

²⁰ Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց (այսուհետև՝ Փարպ.), Տիֆլիս, 1904, Ա. Ժ, էջ 13-14:

²¹ Կոր., [Դ], էջ 38:

կանգնել կապը հայոց հնամյա մշակույթի հետ, հաղորդակցվել անցյալի գրավոր պատմությանն ու ժառանգությանը, ինչպես անում էին հույներն ու հռոմեացիք, ասորիներն ու պարսիկները: Եվ Մեսրոպն ընտրեց նախապես կորսվածը վերագտնելու ուղին:

Իսկ որտե՞ղ կարելի էր գտնել հայոց հին գրերը, եթե ոչ Հայաստանի այն վայրերում, որտեղ դեռ կենդանի էր հեթանոսական արմատը: Եվ Մեսրոպն իր հավատացյալ աշակերտների հետ գնաց իջավ Գողթնի անկարգ ու անխնամ տեղերը²², «որտեղ բուն դրած հեթանոսական աղանդը Տրդատի օրերից մինչև այդ ժամանակ երևան եկավ»²³:

Ինչո՞վ բացատրել, որ հենց նոր-նոր կրոնավոր դարձած Մաշտոցը, որը խիստ ճգնակեցության էր նվիրել իրեն և նույնիսկ հավատացյալներին քարոզելու քիչ փորձ ուներ, միանգամից որոշեց ձեռնարկել մի այնպիսի դժվարին գործ, ինչպես հեռավոր խուլ անկյունում հնուց ի վեր ծվարած հեթանոս քրմերին քրիստոնեական դարձի բերելը: Պետք է վերջապես վերանայել հարցի ավանդական մեկնաբանումը, իբր, Մաշտոցը Գողթն էր եկել քրմերին հալածելու և բնակիչներին «սատանայական դիվապաշտ սպասավորությունից բերելու Քրիստոսի հնազանդության»²⁴: Հայ եկեղեցին այդ նպատակի համար շատ ավելի փորձառու և հերձվածողների դեմ պայքարի բովով անցած քարոզիչներ ուներ, անշուշտ: Հարցի պատասխանը պետք է ավելի խորքերում որոնել, քան ներկայացնում է Մաշտոցի զգուշավոր կենսագիրը, որը, հետևելով իրեն առաջադրված սրբախոսական երկի պահանջներին, առայժմ ծածկամտորեն լռում է իր ուսուցչի Գողթն գալու բուն նպատակի մասին:

Գինեվետ Գողթն գավառը հայտնի էր դյուցազուն քաջերի և խոլ քաջքերի մասին գուսանական երգերով ու վեպերով: Հինավուրց ավանդությունները և վիպասանությունները կառչած էին պահում բնության ու մարդկային շնորհներով լեցուն այդ գողտրիկ գավառը հեթանոս ոգուն և հեթանոս անցյալին:

Չպետք է անտեսել, որ քրմերը հեթանոս հայ բնակչության ամենից գրագետ և կրթված խավն էին ներկայացնում: Նրանք ժամանակին դիմադրել էին Մասանյան առաջին արքայից արքաների օրոք Հայաստանում բռնի տարածվող գրադաշտական կրոնին և պահպանել էին հայոց գիրն ու դպրությունը, պատմական և վիպական գրույցները, որոնց հատակտորները գրի է առել Խորենացին իր «Հայոց պատմության» մեջ՝ Գողթան երգիչներից: Ժամանակին Գրիգոր Լուսավորիչը չէր վարանում օգտվել նշանավոր քրմական տների հեղինակությունից և նրանց որդիներին անձամբ իր ձեռքի տակ սնելով՝ կրթում էր նոր հավատով: Այդ մասին են վկայում ինչպես Ազարթանգեղոսի Պատմությունը²⁵, այնպես էլ Սահակ Պարթևի «Գիր աւանդութեան» գրվածքը²⁶: Մեծ Հայքի գավառների առաջին տասներկու եպիսկոպոսները հենց այդ քրմերի որդիներից

²² Կոր., [Ե], էջ 40-41:

²³ Խոր. (Մալխ.), Գ. ԾԳ, էջ 293:

²⁴ Կոր., [Ե], էջ 41:

²⁵ Ազարթ., § 845:

²⁶ Սրբոյն Սահակայ Գիր աւանդութեան յաղագս կարգի սպասաւորաց սրբոյ եկեղեցոյ-Սոփերք Հայկականք, Կ. Բ, Վենետիկ, 1853, էջ 127-128:

էին, որոնք եղել էին Լուսավորչի ձեռնասուն սաները²⁷: Կարելի է ենթադրել, որ հենց այդ ճանապարհով նա նպատակ ուներ վերականգնել հին հայոց գիրքը և այն ևս ի սպաս դնել Ավետարանի քարոզությանը:

Վերն ասվածի լույսի տակ վստահաբար կարելի է ասել, որ Մաշտոցը Գողթն գալով նպատակ և, թերևս, հանձնարարություն ուներ Գրիգոր Լուսավորչի օրինակով կապ հաստատել տեղի հեթանոս քրմերի հետ՝ հուսալով նրանց մոտ գտնել հեթանոսական մատյաններ և նախաքրիստոնեական հայ դպրության հետքեր, գուցե նաև իր ձեռքի տակ եղած մեհենական գրերը կարդալու գաղտնիքը: Եվ զարմանալի որևէ բան չկա այստեղ. ինչպես քրիստոնյա քահանային անհնար է պատկերացնել առանց աղոթագրքի ու ժամագրքի, այնպես էլ հեթանոս քրմերն էին անբաժան իրենց մեհենական գրքերից և սրբազան խորհրդատետրերից:

Սակայն հեթանոս քրմերը հրաժարվում են ընդունել Մաշտոցի քարոզած կյանքի խոսքը և իրենց զանազանակերպ կուռքերով Գողթնից փախչում են Մարաց կողմերը²⁸: Հավանաբար, նրանց թույլ է տրվել հետները տանել այդ ծանր արձանները, այլապես գավառի իշխան Շաբիթի օգնությամբ Մաշտոցը կարող էր փշրել տալ դրանք: Պատահակա՞ն է արդյոք, որ հետագայում Մաշտոցն իր նորագյուտ հայերեն նշանագրերն առաջինը տարավ նույն այդ Մարաց կողմերը²⁹, ուր փախել էին Գողթան քրմերը: Եվ միայն այստեղ Կորյունի շղարշված խոսքից հազիվ կռահում ենք, որ Մաշտոցի գործունեությունը Գողթն գավառում քրիստոնեական քարոզչությունից զատ այլ նպատակ էր հետապնդում, և դա Կորյունն արտահայտում է իրեն հատուկ ծածկամտությամբ: Նա պատմում է, թե քրմերի փախչելուց հետո [Մաշտոցը] «մտքում դրեց նույնպես ավելի հոգալ համերկրացիներին³⁰ սփոփելու մասին, [ուստի] և ավելացրեց մշտամոռնչ աղոթքն ու բազկատարած պաղատանքն առ Աստված և անդադար արտասուքը: [...] և մտածումքների ծփանքի մեջ էր ընկած, թե արդյոք ինչպիսի՞ էլք գտնի այդ բանի համար»³¹: Եվ շատ օրեր նույն դեգերումների մեջ էր Գողթն գավառում: Նշանակում է՝ Մաշտոցն ինչ-որ բան էր որոնում Գողթնում:

Պատմահայր Մովսես Խորենացին, որ խորաթափանց կերպով կարդում է Կորյունի մանվածապատ մտքերը, պարզ ու մեկին բացատրում է, թե ի՞նչ էր մտքում դրել Մեսրոպը Գողթնում և ի՞նչ էլք էր որոնում հայ ազգի համար. «Վասն որոյ եղ ի մտի հնարել գտանել նշանագիրս Հայոց լեզուիս. և արկեալ գանձն ի ջանս՝ պէս պէս փորձիւք տաժանէր»³²:

²⁷ Ագաթ., § 840, 845:

²⁸ Կոր., [Ե], էջ 40:

²⁹ Կոր., [Ժ], էջ 54:

³⁰ «Նոյնպէս առաւել հոգ ի մտի արկանէր զհամաշխարհականս սփոփելոյ» – «զհամաշխարհականս» Մ. Աբեղյանը թարգմանել է՝ «համայն աշխարհի ժողովրդին», նկատի ունենալով հայոց աշխարհը Հայաստանը: Մինչդեռ խոսքը վերաբերում է Մաշտոցի հայրենակիցներին համերկրացիներին:

³¹ Կոր., [Ե], էջ 40:

³² Խոր., Գ. ԽԷ, էջ 317: Այստեղ Մ. Մալխասյանը թարգմանել է՝ «Ուստի նա միտքը դրեց մի հնարք գտնել, հայոց լեզվի համար տառեր ստեղծել (՝), և աշխատանքի անձնատուր լինելով

Եվ միայն Վաղարշապատում Հայոց աշխարհի եպիսկոպոսների աշխարհահոգ խորհուրդ ժողովելուց հետո, որտեղ որոշում ընդունվեց «ի գիւտ նշանագրացն Հայաստան ազգին հասանել»³³ կամ՝ «հոգալ զգիւտ դպրութեան Հայոց»³⁴, պարզվում է, որ հենց հայոց լեզվի նշանագրերը նկատի ուներ Կորյունը՝ գրելով, թե Գողթնում Մաշտոցը մտքում դրել էր նույնպես ավելի հոգալ համերկրացիներին սփոփելու համար. «Նոյնպէս առաւել հոգ ի մտի արկանէր զհամաշխարհականս սփոփելոյ»³⁵:

Հենց այն հանգամանքը, որ ըստ Կորյունի և Խորենացու՝ Մեսրոպ Մաշտոցն առաջինը Գողթնի հետ է կապում իր ժողովրդի ցավին մի էլք գտնելու, այսինքն՝ հայոց նշանագրերը գտնելու գաղափարը, համոզիչ ցույց է տալիս, որ նա իսկապես նպատակ էր դրել դեռևս հին հավատը պահպանած գավառում, գուցե նաև Ուտիքի Գիսն կոչված Ճախճախուտ կայանում³⁶ ծվարած հեթանոս հայերի ու նրանց քրմերի մոտ գտնել հեթանոսական շրջանի հայոց գրի և մատենագրության հետքերը:

Իսկ որ Մեսրոպն ու Մահակը նպատակ ունեին նախ և առաջ գտնել նախաքրիստոնեական հայոց գիրը, հաստատում է դարձյալ ինքը՝ Կորյունը, ըստ որի՝ աշխարհահոգ խորհրդից հետո, որտեղ որոշում ընդունվեց «ի գիւտ նշանագրաց Հայաստան ազգին հասանել», Մեսրոպն ու Մահակը շատ հարցուփորձով ու քննությամբ անձամբ պարապեցին և շատ նեղություններ կրեցին. «Բազում հարցուփորձի եւ քննութեան զանձինս պարապեցուցեալ եւ բազում աշխատութեանց համբերեալ»³⁷: Ինչ էին որոնում շատ հարցուփորձով և քննությամբ, էթե ոչ նախկինում գոյություն ունեցած հայոց գիրը: Եվ սա՛նախքան դանիելյան կոչված նշանագրերի երևան գալը: Զուր չէ, որ Ղազար Փարպեցին ևս հաստատում է հայոց հին գրի գոյությունը՝ Մաշտոցին վերագրելով հետևյալ խոսքերը, որ բանասերներն աշխատել են այլ ընդ այլո մեկնաբանել. «Մանաւանդ թէ գոն նշանագիրք հայերէն լեզուոյս, որով հնար է ինքեան ձայնիւ եւ ոչ մուրացածոյ բարբառով շահել զոգիս արանց եւ կանանց առ հասարակ յամենայն եկեղեցիս բազմութեանն»³⁸:

* * *

Այս ամբողջ նախագրային շարժումը IV դ. վերջին և մանավանդ հայոց աշխարհի եպիսկոպոսների ժողովը՝ «աշխարհահոգ խորհուրդը», երբ բոլոր եպիսկոպոսները ժողովվել էին Մեծն Մահակի և Մեսրոպի մոտ՝ հայերեն գրերի գյուտի մասին հոգալու՝ «հոգալ զգիւտ դպրութեան Հայոց», չէին կարող աննկատ մնալ ասորի հոգևորականների աչքից, որոնք Պարսկահայաստանի

զանազան փորձերով չարչարվում էր» (Խոր. (Մալխ.), Գ. ԽԷ, էջ 285): Խորենացու բնագրում խոսքը ոչ թե տառեր ստեղծելու մասին է, այլ հայոց լեզվի նշանագրեր գտնելու:

³³ Կոր., [Զ], էջ 42:

³⁴ Խոր., Գ. ԾԲ, էջ 325 – «և լիեալ [Վոսմշապուհ] ի Հայս՝ գտանէ ժողովեալ առ մեծն Մահակ և Մեսրոպ զամենայն եպիսկոպոսունս, հոգալ զգիւտ դպրութեան Հայոց»:

³⁵ Կոր., [Ե], էջ 42:

³⁶ Մ ռ վ ս է ս Կ ա դ ա ն կ ա տ ու ա ց ի. Պատմութիւն Ադուանից աշխարհի, Ա. ԻԷ, էջ 95:

³⁷ Կոր., [Զ], էջ 42:

³⁸ Փարպ., Ա. Ժ, էջ 14:

հայ եկեղեցու կյանքում զգալի դեր ունեին՝ սկսած Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակներից: Տեսնելով հետզհետե թափ առնող հայ ազգային գրի ու դպրության շարժումը և լավ հասկանալով իր հանդեպ հայ ժողովրդի մեջ տիրող բացահայտ հակակրանքը՝ ասորի կղերքը, քանի որ չէր կարող այլևս շարժման առաջն առնել, որոշեց սկզբից նեթ իր համար ցանկալի հունով տանել Հայաստանում ծավալված հայերեն գրերի ստեղծման գործը, քանի դեռ հույներն այդ չէին արել Հայաստանի իրենց բաժնում: Հաջողելու դեպքում ասորի Եկեղեցին գերակա իրավունք էր ստանում սպասելու, եթե ոչ պահանջելու, որ Սուրբ Գիրքն ասորերեն Պեշիտտոյից³⁹ թարգմանվի հայերեն, ինչպես և կատարվեց իրականում: Այդ գործին լծվեցին գրչության արվեստին հմուտ հին, հեթանոսական շրջանի դպրություններին քաջատեղյակ ասորի մասնագետներ, որոնք Հիպոդիտոս Բոստրացու Ժամանակագրությունից, անշուշտ, տեղյակ պիտի լինեին հեթանոս հայերի ունեցած ուրույն գրի մասին: Ուստի, խոսքը շինծու հայերեն գիր ստեղծելու մասին չէր, ինչպես ենթադրում են որոշ ժամանակակից հետազոտողներ: Քանի որ նրանք լավ գիտեին, որ Հայաստանում գրաստեղծման շարժման գլուխ էին կանգնած տարբեր լեզուների մեջ հմուտ դրանց նշանագրերին տիրապետող անձինք, ուստի չէր կարելի վարկաբեկել գրաստեղծման գաղափարը: Անտարակույս, այսպիսի հանգամանքների արդյունք պետք է համարել դանիելյան կոչված նշանագրերի ի հայտ գալը: Յ. Մարկվարտը մինչև իսկ նշում է իրավամբ, թե հայ դպրության գործն ուղղված էր ոչ թե պարսկա-հռոմեական ազդեցությունների դեմ, այլ «ընդդեմ Սելևկիայի կաթողիկոսի ոտնձգությունների. մի կաթողիկոս, որը գորավիզ ունենալով արքայից արքային՝ ձգտում էր դառնալ Երանշահրի բոլոր քրիստոնյաների, սրանց թվում նաև Անդրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդների, գերագույն առաջնորդը, և այդ պատճառով էլ իր տիտղոսի մեջ էր ներգրավել նաև Հայաստանը, Գուրջանը (Վրաստան) և Առանը (Ադվանք)»⁴⁰:

Այնուհետև, ըստ Կորյունի, բազում հարցուփորձից և քննությունից հետո Սահակն ու Մաշտոցն իրենց առաջվա փնտրածի մասին (զկանխագոյն խնդրելին) հայտնեցին Վռամշապուռի թագավորին, որն էլ նրանց պատմեց մի ոմն մարդու՝ ասորի ազնվական կամ արզնական⁴¹ եպիսկոպոսի մասին՝ Դանիել անունով կոչվածի, որն անակնկալ մի տեղից գտել էր հայերեն լեզվի աղփաբեկների նշանագրեր. «որոյ յանկարծ ուրեմն գտեալ նշանագիրս աղփաբետաց հայերէն լեզուի»: Եվ երբ արքան նրանց պատմեց Դանիելի գտածի մասին («Վասն գտելոյն ի Դանիէլէ»⁴²), նրանք հոժարեցրին արքային՝ հոգ տանել այն պիտույքի համար: Եվ Վռամշապուռին ուղարկեց Վահրիժ անունով մեկին հրովարտակներով մի երեց մարդու մոտ, որին Հարել էին կոչում, որն ասորի ե-

³⁹ Եբրայական (Հին) Կտակարանի ասորերեն թարգմանությունը կոչվում էր Պեշիտտո, որ նշանակում է «պարզ»:

⁴⁰ Մեսրոպ Մաշտոց, էջ 179-180:

⁴¹ Արզնական կամ արձնական. Արզն կամ Արձն գավառի եպիսկոպոս (Կ ո թ ի ն. Պատմություն վարուց ս. Մաշտոցի, հրատարակեց հանդերձ ներածությամբ և ծանոթություններով Ն. Ակինյան, Վիեննա, 1952, էջ 79, ծան. 15):

⁴² Կոր., [Զ], էջ 44:

պիսկոպոս Դանիելի մերձավորն էր: Իսկ Հաբելը, այս լսելով, շտապով հասավ Դանիելի մոտ և նախ ինքը Դանիելից տեղեկացավ նշանագրերին, ապա նրանից առնելով ուղարկեց արքային Հայոց երկիրը՝ նրա թագավորության հինգերորդ տարում. «Առաքել առ արքային յերկիրն Հայոց: Ի հինգերորդի ամի թագավորութեան նորա ի նա հասուցանէր»⁴³: Իսկ արքան միաբան սրբերի՝ Մահակի և Մաշտոցի հետ, Հաբելից ստանալով նշանագրերը, ուրախացավ: Ապա երանելի հոգաբարձուները, առնելով հանկարծագրուտ փնտրածը («գյանկարծագիւտ խնդրելին»), արքայից խնդրեցին նաև մատաղ մանուկներ, որոնց միջոցով կարողանային նշանագրերը տարածել («արծարծել»)՝⁴⁴: «Արծարծել» Մ. Աբեղյանը թարգմանում է գործադրել: Եվ երբ նրանցից շատերը տեղեկացան, ապա հրաման տվեց ամենուրեք դրան(ց)ով կրթել, «որով և երանելին [Մաշտոցը] հասավ նույնիսկ վարդապետության գեղեցիկ աստիճանի» և մոտ երկու տարի իր ուսուցչությունն արեց ու նույն նշանագրերով տարավ: Իսկ երբ հասկացան, որ նշանագրերը բավական չեն լրիվ արտահայտելու հայերեն լեզվի սիդոբաները՝ կապերը («իսկ իբրև ի վերայ հասեալ, թե չեն բաւական նշանագիրքն՝ ողջ ածել գսիդոբայս զկապս հայերէն լեզուոյն»⁴⁵), ապա Մահակն ու Մաշտոցը կրկին նույն հոգսի մեջ ընկան և միառժամանակ դրան ելք էին փնտրում՝ («յետ այնորիկ դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս դառնային եւ նմին ելս խնդրէին ժամանակս ինչ»)՝⁴⁶:

Ղ. Փարպեցին, որ հավաստիացնում է քանիցս, թե Կորյունից է քաղել գրերի գյուտի պատմությունը, հակառակ իր ասածին, բավական տարբեր է ներկայացնում իրողությունը: Երբ Մաշտոցը դիմում է Մահակ կաթողիկոսին՝ հայոց նշանագրերի հարցով, ըստ Փարպեցու, Մահակը հայտնում է նրան, թե ոչ շատ օրեր առաջ խոսք եղավ եկեղեցում այդ պիտույքի անհրաժեշտության մասին, և արքան [պատմեց իրեն], թե մեկը ասած է եղել նրան՝ արքային. «տեսի նշանագիրս հայերէն առ ումեան եպիսկոպոսի ի գեօղ միում» («տեսա հայերէն նշանագրեր ինչ-որ եպիսկոպոսի մոտ մի գյուղում»)՝⁴⁷: Եվ Մահակը կարծես իր դերն ու առաջնությունը շեշտելու համար կրկնում է անմիջապես. «եւ թագաւորն յիշէր զասացեալսն, քանզի եւ ինձ նա պատմեաց»: Ապա սուրբ կաթողիկոս Մահակը և երանելի Մաշտոցը միասին մտնում են Վռամշապուհ թագավորի մոտ, և նա մի անգամ ևս վերհիշում է վանականի (այն է՝ Հաբելի) խոսածները՝ («զիսուեցեալսն վանականի»)՝⁴⁸:

Այս բոլորը Փարպեցին ինքն է հորինել՝ ցույց տալու համար, թե Մաշտոցից առաջ Մահակ կաթողիկոսն արդեն Վռամշապուհ արքայի հետ, այն էլ եկեղեցում, ոչ թե արքունիքում, խոսք է բացել հայոց գրի անհրաժեշտության վերաբերյալ, և որ Վռամշապուհն առաջինը Մահակին է հայտնել Հաբել վանականի ասածը ինչ-որ եպիսկոպոսի, այն է՝ Դանիելի մոտ իր տեսած հայերեն նշա-

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ Կոր., [Զ], էջ 46:

⁴⁶ Նույն տեղում:

⁴⁷ Փարպ., Ա. Ժ, էջ 14:

⁴⁸ Նույն տեղում:

նագրերի մասին: Ընդամենի Փարպեցին, չնայած, իր խոսքով, բազմիցս կարդացել է Կորյունի գրածը, մոռանում է հիշատակել հայոց աշխարհի եպիսկոպոսների աշխարհահոգ խորհուրդը և նրա ընդունած որոշումը՝ «ի գիտ նշանագրաց Հայաստան ազգին հասանել», որից հետո է միայն Վռամշապուհը պատմում Հաբեղից լսածը:

* * *

Ասորի Դանիել եպիսկոպոսի գտած հին հայերեն նշանագրերը մոտ երկու տարի Հայաստանում ամենուրեք ուսուցանելուց հետո պարզվեց, որ դրանք պակասավոր են, և դրանցով հնարավոր չէ լրիվ արտահայտել հայերենի վանկերը (սիդորաները): Դանիել Ասորին իր գտած հայերեն համր նշանագրերը, որոնց հնչյուններն այլևս անհայտ էին, ասորական այբուբենի օրինակով փորձել է հարմարեցնել IV դ. վերջի հայոց լեզվին, այսինքն՝ կազմել է հայոց լեզվի այբուբեն՝ առանց խորամուխ լինելու լեզվական կառուցվածքի մեջ: Նա հաշվի չի առել հայերենում ձայնավորների «անկախ» գոյությունը, դրանց աղման և նույնիսկ բաղաձայնի փոխարկվելու յուրահատկությունը, ինչպես և դրանց դերը հոյովման ու խոնարհման մեջ: Ըստ իս, Մաշտոցն այդ ընթացքում համակարգել էր իրեն ժամանակակից հայոց լեզվի հնչյունները և կազմել հնչյունային այբուբեն, ուստի համոզված էր, որ հայոց հին նշանագրերը չէին կարող ասորականի նման 22 տառից բաղկացած լինել, չխոսելով արդեն ձայնավորների մասին: Սեմական այբուբենները, այդ թվում ասորականը, բացառապես բաղաձայնավոր էին և ոչ հնչյունային:

Առաջին հնչյունային այբուբենը հունականն է, որի մեջ ինքնուրույն առկա են թե՛ բաղաձայն և թե՛ ձայնավոր հնչյուններն ու դրանց համապատասխան տառերը: Մինչև մ. թ. ա. V դ. բաղաձայնավոր էր նաև հունական այբուբենը, որը ստեղծվել էր փյունիկյան գրի հիման վրա: «Անցումը բաղաձայնավորից վոկալացված (հնչյունավորված) գրին թելադրված էր նրանով,– մատնանշում է Վ. Իստրինը,– որ հունարեն բառերի արմատային հիմքերը (ի տարբերություն փյունիկյանի) կազմված էին հավասարապես ինչպես բաղաձայններից, այնպես էլ ձայնավորներից. հունարեն շատ բառեր իրարից տարբերվում էին միայն ձայնավորներով, և բաղաձայնավոր գրի դեպքում կգրվեին միատեսակ»⁴⁹: Նույն երևույթը առկա է և հայերենում: Հայերեն բառերը կազմված են բաղաձայններից ու ձայնավորներից, և առանց ձայնավորի գրվելու դեպքում նույն բաղաձայններն ունեցող շատ բառեր, որոնք տարբեր իմաստներ են արտահայտում, կունենային նույն ձևը: Օրինակ՝ ծաղիկ, ծղիկ, ծուղակ, ծեղիկ բառերը, ձայնավորները հանելու դեպքում բոլորն էլ կունենան միննույն ծղկ ձևը և ընթերցելիս դժվար է միանգամից վերականգնել բառի նախնական ձևը, որը համապատասխաներ տվյալ բնագրին:

Ուստի և երկու տարի պահանջվեց համոզվելու համար, որ Դանիելի նշանակած բաղաձայն տառերով հայերեն ընթերցելիս առաջ են գալիս բազմաթիվ իմաստային թյուրիմացություններ և բառերի շփոթ, որոնք աղավաղում են շարադրանքի բովանդակությունը, մի բան, որ անհամեմատ ավելի սակավ էր

⁴⁹ В. А. И с т р и н. Նշվ. աշխ., էջ 336:

պատահում ասորերենում: Դրա համար էլ *Խորենացին* ասում է, որ հնարավոր չէր այդ մուրացած գծագրությամբ ստույգ հոլովել (փոփոխել) հայերեն բառերի վանկերը. «ոչ լինել բառական այնու նշանագրօք ստոյգ հոլովել զհեզենայ բառից հայկականաց հագներգաբար, մուրացածոյիւն այնուիկ զծագրութեամբ»⁵⁰:

Հարցը միայն ձայնավոր տառերի բացակայությունը չէ, որին հանգում են մեր հետագա պատմիչները (Ասողիկ, Վարդան Արնելցի) և մեր ժամանակի հնագրագետները (Լեպսիուս, Գարդտհաուզեն, Մյուլլեր և ուրիշներ): Այս պարզ թվացող խնդրի բարդությունն այն էր, որ սեմական լեզուներում խոնարհումը և նույնիմաստ բառերի կազմումը կատարվում է ներքին թեքման միջոցով, այսինքն՝ բառարմատի բաղաձայնների արանքում տարբեր ձայնավորներ միջադրելով, մինչդեռ հայերենն իր բնույթով կցական լեզու է, այսինքն բառերը հոլովվում կամ խոնարհվում են ածանցների և մասնիկների կցման միջոցով⁵¹: Ցույց տալու համար ներքին թեքման լեզվի և կցական լեզվի տարբերությունը՝ բերենք երկու-երեք օրինակ. հին եբրայերեն *K-T-L* բաղաձայն արմատից, որի իմաստն է «սպանել, սպանություն», ձայնավորներ մուծելով բաղաձայնների արանքում, ստացվում են նույնիմաստ տարբեր դերբայներ՝ *KeToL* «սպանել» (անորոշ դերբայ), *KoTeL* «սպանող, մարդասպան» (ենթակայական դերբայ), *KaTuL* «սպանված» (հարակատար դերբայ, կրավորաձև)⁵²: Նույն երևույթը տեղի է ունենում և դասական արաբերենում. *K-T-B* (գիր, գրել) բաղաձայն արմատից են՝ *KiTaB* «գիր, գիրք», *uKTuB* «գրի՛ր»: Մինչդեռ, օրինակ, հայերեն «ծղկ» բաղաձայն տառախումբը բառարմատ չէ և չունի որևէ իմաստ, այս պատճառով էլ դրանց արանքում ձայնավորներ մուծելով, կստանանք իրար հետ կապ չունեցող բառեր՝ ծաղիկ, ծղիկ, ծղուկ, ծեղիկ, ծուղակ, ինչպես և անիմաստ՝ ծաղկ, ծիղկ, ծիղակ և այլն:

Այսուհանդերձ, Սահակն ու Մեսրոպը նպատակ չունեին մի կողմ նետել այն նշանագրերը, որոնք արդեն երկու տարուց ավելի Հայաստանում ամենուրեք ուսուցանվում էին որպես հայկական գրեր: Բնական է, որ դրանցից հրաժարվելը և կրթությունը դադարեցնելն անիմաստ կլիներ: Ավելի խելամիտ էր դրանք լրացնելը, որի համար էլ, ըստ Կորյունի, Մաշտոցը Վռամշապուռի թագավորի հրամանով և Սահակ կաթողիկոսի համաձայնությամբ մի խումբ մանուկների հետ գնում է Արամի կողմերը (Ասորոց Միջագետք)⁵³: Այստեղ իր

⁵⁰ *Խոր.*, Գ. ԾԳ, էջ 326:

⁵¹ Բացառություն են կազմում գրաբարում ներդրական հոլովման պատկանող մի քանի բառեր, որոնք հոլովվում են ներքին թեքման միջոցով՝ աստղ-աստեղ, անգղ-անգղ, օր(աւր)-աւուր, տարր-տարերք, քոյր-քեռ և այլն (տե՛ս Ա. Աբրահամյան. Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, 1964, էջ 19, 56):

⁵² Հմմտ. В. А. Истрин. *Նշվ. աշխ.*, էջ 261: Միայն հետագայում, հատկապես միջնադարում, եբրայական այբուբենի մեջ ներմուծվեցին, այսպես կոչված, մասոր(ետ)ային նշաններ (ձայնանշաններ), որոնք դրվում են բաղաձայնի վերևում կամ ներքևում՝ կամայական արտասանությունից և իմաստային թյուրիմացություններից խուսափելու համար, այն էլ առավելապես պաշտամունքային տեքստերում (տե՛ս Д. Дирингер. Алфавит. Перевод с английского. Общая редакция, предисловие и примечания И. М. Дьяконова. М., 1963, с. 260, прим. 1):

⁵³ *Կոր.*, [Է], էջ 46:

տարած աշակերտներին ասորի և հունարեն դպրության տալուց հետո, եթե հավատանք Կորյունին, Մաշտոցը սրանից բացի ոչինչ չի անում նշանագրեր ստեղծելու համար, այլ «իր ընկերների հետ սկսեց սովորական աղոթքներն ու տքնությունները և արտասովալից պաղատանքները, խստամբերությունները, աշխարհահեծ հոգները»⁵⁴, և ընթերցողն ու գիտնականը հավասարապես պիտի զարմանան. մի թե միայն աղոթքի և Աստծուն պաղատելու համար էր Մաշտոցը եկել հասել Եդեսիա, որպեսզի գտնի հայոց գիրը: Այլ է պատկերը, երբ դիմում ենք Մովսես Խորենացուն:

Կորյունի «Վարք Մաշտոցի»-ից հետո գրերի գյուտի մասին պատմող երկրորդ կարևոր աղբյուրը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունն» է, որը շատ հարցերում առաջնային աղբյուրի նշանակություն է ձեռք բերում: Պատմահայրը բացահայտում է այն հանդիպումները, որոնց մասին Կորյունը լռում է գիտակցաբար: Ըստ Խորենացու, Մեսրոպն աշակերտների հետ իջնում է Միջագետք և առաջինը հանդիպում ասորի Դանիել եպիսկոպոսի⁵⁵: Վերջինս պատմել է Մեսրոպին, թե ինչպես է անակնկալ գտել հայոց լեզվի նշանագրեր՝ աղփաբեռներ («յանկարծ ուրեմն գտեալ նշանագիրս աղփաբետաց հայերէն լեզուի»)⁵⁶, որոնք իրեն՝ Դանիելին հանդիպել էին այլոց դպրություններում («այլոց դպրութեանց թաղեալք և յարութեալք դիպեցան»)⁵⁷: Ակներևաբար, այս տեղեկությունը պատկանում է Դանիելին, և այն Կորյունին է փոխանցել նրա ուսուցիչ Մաշտոցը հետագայում՝ մտաբերելով իր հանդիպումը Դանիել եպիսկոպոսի հետ Արամի կողմերում:

Այն, որ Մաշտոցը վստահությամբ է վերաբերվում Դանիելի պատմածին և այլալեզու դպրություններում կատարած նրա պրպտումներին, վկայում է, որ ասորի եպիսկոպոսը հին դպրությունների գիտակ էր, և որ հիշյալ նշանագրերն ամենևին էլ Դանիելի հորինածը չեն, ինչպես ենթադրում են հետազոտողներից ոմանք մեր օրերում՝ իրենց Մաշտոցից ավելի բանիմաց և իրազեկ կարծելով: Եվ քանի որ հին հայերեն նշանագրերը վաղուց թաղված էին ուրիշների (այլ ազգերի) դպրություններում անհայտության մեջ, կնշանակի՝ մոռացվել էին դրանց հնչյունական արժեքները, այլ կերպ ասած՝ դրանք համադրված չեն եղել որևէ ծանոթ օտար այբուբենի հետ: Ուստի, Դանիել եպիսկոպոսը ստիպված է եղել իր գտած «համր» նշանագրերը, Խորենացու խոսքով՝ հարմարեցնել հայերեն լեզվին՝ ասորական բաղաձայնավոր այբուբենի օրինակով:

Խորենացուց տեղեկանում ենք, որ Մեսրոպը, Դանիելի մոտ առաջվանից ավելի բան չգտնելով, ստիպված է լինում դիմել գրի և գրչության մեջ ճարտար հեթանոս դպրապետների, որոնց հետ շփվելն իսկ շրջահայաց Կորյունը, քրիստոնեական տեսակետից անպատշաճ համարելով, լռության է մատնում: Հենց Խորենացու այս խոսքը՝ առաջվանից ավելի բան չգտնելով «և ոչ աւելի ինչ

⁵⁴ Կոր., [Ը], էջ 48-49:

⁵⁵ Խոր., Գ. ԾԳ, էջ 326:

⁵⁶ Կոր., [Զ], էջ 42:

⁵⁷ Կոր., [Զ], էջ 46:

գտեալ քան զառաջինն»⁵⁸, հաստատում է, որ Մեսրոպյն իրապես հին հայերեն այբուբենի պակասող նշանագրերն էր որոնում: Անտարակոյս, Դանիելն է խորհուրդ տվել Մեսրոպին՝ պակասող նշանագրերը, ինչպես և ամբողջ այբուբենի հին հնչյունային համակարգի վերծանումը որոնել Եդեսիայի հռչակավոր դիվանում, որտեղ ինքն այլ դպրությունների մեջ հայտնաբերել էր հայոց հին գրերը: Ըստ որում, «յայլոց դպրութեանց» քրիստոնյայի լեզվով կարող է նշանակել նաև «յայլոց՝ հեթանոսների դպրություններում»: Եվ ահա, Դանիելի մտառաջվանից ավելի բան չգտնելով, հենց նույն Դանիելի խորհրդով Մեսրոպյն անցնում է Եդեսիա, ներկայանում դիվանի իշխանին (պետին)՝ հեթանոս ճարտասան ոմն Պղատոնի, որն ուրախությամբ ընդունեց նրան և «ինչքան որ հայերեն խոսքեր միտը բերում էր՝ հավաքելով և շատ ջանք թափելով, օգուս չտվեց հռետորը և խոստովանեց իր տգիտությունը»⁵⁹:

Ուսումնասիրողները սահել-անցել են Պատմահոր այս հատվածի վրայով՝ նշանակություն չտալով հատկապես այս բառերին. «զոր ինչ միանգամ ի միտ առնոյր բան հայերէն յինքն առեալ և շատ ջանացեալ և ոչ օգտեալ՝ զտգիտութիւն խոստովանեաց հռետորն»⁶⁰: Մինչդեռ դրանք բացահայտում են Եդեսիայի դիվանը գալու Մեսրոպի բուն նպատակը: Պարզվում է, որ հեթանոս դիվանապետը գիտեր հայերեն, իսկ Եդեսիայի դիվանում պահվում էին հայոց լեզվով հին մատյաններ, և Պղատոն հեթանոս ճարտասանն իր իմացած հայերեն բառերով ջանում էր ընթերցել, վերծանել «համր» տառերը: Բայց այդ գիրն այլևս հնարավոր չէր կարդալ, որովհետև կորսվել էին դրանց հնչյունային արձեքները: Մաշտոցի հետ ճիշտ նույն բանն էր կատարվում, ինչ որ այսօրվա երաժշտագետի հետ, որն իր առջև տեսնում է միջնադարյան հայկական խազերը, բայց անկարող է հնչեցնել դրանց երաժշտությունը: Ակնհայտ է, որ հայերեն խոսքերը Պղատոնը փորձում էր կապել ձեռքի տակ եղած հին գրերի հետ, որ պահվում էին դիվանում, և, չկարողանալով այդ գրերը հարմարեցնել հայոց լեզվին, այս հեթանոս ճարտասանը Մեսրոպին հայտնում է, թե «առաջներում ինքն ունեցել է մի վարդապետ՝ [հին դպրությունների մեջ] շատ հմուտ, որ հետո ճարտարների գրքերը Եդեսիայի նույն դիվանից առնելով, գնացել և քրիստոնեություն է ընդունել, անունը Եպիփանոս»⁶¹: Ուրեմն, այստեղ էլ Խորենացու խոսքը հին գրչության մեջ ճարտար մի հեթանոս վարդապետի մասին է:

Դարձյալ հարց է ծագում՝ ի՞նչ գրքեր էր իր հետ տարել հեթանոս Եպիփանը. անկասկած, դրանք հեթանոսական գրքեր են եղել, որ ոչնչացման վտանգից փրկելու նպատակով Եդեսիայի գրադարանից տարել էր Եպիփանը, անշուշտ, օգտվելով հեթանոս դիվանապետի աջակցությունից: «Որ փնտրես գտնես, նա կկատարի քո փափագը»,– խորհուրդ է տալիս դիվանապետը: Այստեղ էլ տեսնում ենք, որ Մեսրոպի փափագը կապված էր հեթանոս դպրապետի և նրա տարած հեթանոսական գրքերի հետ: Իսկ այդ փափագը ակնհայտորեն հայոց հին գիրն էր՝ այդ գիրը վերծանելն ու խոսեցնելը:

⁵⁸ Խոր., Գ. ԾԳ, էջ 326:

⁵⁹ Խոր. (Մալխ.), Գ. ԾԳ, էջ 293:

⁶⁰ Խոր., Գ. ԾԳ, էջ 326:

⁶¹ Նույն տեղում (թարգմանությունը մերն է–Ա. Մ.):

Եդեսիայի Ռաբուլաս եպիսկոպոսի օգնությամբ տեղեկանալով Եպիփանի գնացած վայրի մասին՝ Մեարոպը Փյունիկեով անցնում է Սամոս⁶² (ըստ Կորյունի՝ Մաշտոցը գնում է Սամոսատ քաղաքը՝ միայն հայոց նշանագրերը Եդեսիայում գտնելուց հետո)⁶³: Բայց այդ ժամանակ հիշյալ Եպիփանն արդեն մեռած էր, և Սամոսում Մեարոպը հանդիպում է նրա աշակերտ Հռոփանոսին, որը հելլեն գրչության հրաշալի արվեստ ուներ, և որի մոտ պետք է մնացած լինեին Եդեսիայի դիվանից Եպիփանի բերած հեթանոսական գրքերը: Բայց, ինչպես գրում է Խորենացին, սրանից էլ շահ չգտնելով, Մեարոպն ապավինում է աղոթքի:

Եվ այսպես, Պատմահայրը մեզ բերում հասցնում է ճիշտ այնտեղ, որտեղ կանգ էր առել Կորյունը: Վերջինս միայն անցողակի նշում է Եդեսիայում Մաշտոցի հեծեծանքներն ու խստամբերությունները, որից հետո նա՝ Մաշտոցը, իր սուրբ աջով հայրաբար ծնեց նոր և սքանչելի ծնունդներ՝ հայերեն լեզվի նշանագրերը: Բայց այն, ինչ այստեղ հաղորդում է Խորենացին, դարձյալ ավելին է, քան պատմում է Կորյունը. «Եվ տեսնում է ո՛չ երազ քնի մեջ, ո՛չ տեսիլք արթնության մեջ, այլ սրտի գործարանում նրա հոգու աչքերին երևում է աջ ձեռքի թաթ՝ քարի վրա գրելիս, այնպես, որ քարը գծերի հետքը պահում էր, ինչպես ձյունի վրա: Եվ ոչ միայն երևաց, այլև բոլոր (գրերի) հանգամանքները նրա մտքում հավաքվեցին ինչպես մի ամանում: Եվ աղոթքից վեր կենալով ստեղծեց մեր նշանագրերը»⁶⁴:

Վերն ասվածի լույսի տակ միանգամայն նոր իմաստ է ստանում Կորյունի այն տարօրինակ տեղեկությունը, որ Եդեսիայից նոր-նոր Վաղարշապատ վերադարձած Մաշտոցը, ուրախության տոնական օրերն անցնելուն պես, թագավորից շուտափույթ հրաման է առնում՝ սկսելու [ուսուցանել] Մարաց խուժադուժ կողմերը (Յայնժամ վաղվադակի հրաման առեալ ի թագաւորէն՝ սկիզբն առնելոյ զխուժադուժ կողմանցն Մարաց)⁶⁵, մինչդեռ սպասելի էր, որ նորագյուտ այբուբենի ուսուցումը սկսվեր հենց մայրաքաղաքից: Եվ Մաշտոցն առաջինը գնում է հեռավոր Մարաց կողմերը՝ Ատրպատականի սահմանում՝ Պարսպատունիք և Մարանդ գավառները⁶⁶, որ գրեթե կտրված էին հայկական միջավայրից:

⁶² Կղզի Էգեյան ծովում:

⁶³ Կոր., [Բ], էջ 49:

⁶⁴ Խոր. (Մալխ.), Գ. ԾԳ, էջ 293:

⁶⁵ Կոր., [Ժ], էջ 54:

⁶⁶ Ն. Ակինյանը և վերջերս էլ Արտ. Մաթևոսյանը անհիմն տեղաշարժում են Կորյունի այս և մյուս հատվածները՝ կարծելով, թե դրանք իրենց տեղում չեն: Աբեղյանը «Մարաց կողմեր» անվան տակ հասկանում է Արաքսից հարավ գտնվող լեռնային Ղարադաղը, որը Հին Հայաստանի Վասպուրական նահանգի մասն էր կազմում՝ Պարսպատունիք և Մարանդ գավառներով (Կ ո ռ յ ու ն, Վարք Մաշտոցի, աշխարհաբար թարգմանությունը, ներածական ուսումնասիրությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով՝ Մ. Աբեղյանի, Երևան, 1962, էջ 144, ծանոթ. 55): Մ. Երեմյանը Ղարադաղի լեռնային շրջանում, որ Ստրաբոնը անվանում է Հայկական լեռներ, տեղադրում է միայն Պարսպատունիք գավառը (Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963, էջ 67). տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1971, էջ 17): Մ. Երեմյանի կարծիքով «Մարաց ամուր աշխարհը» գրավում էր Նիստրական, Մահկեր-տուն և Դասն հայկական գավառների տարածքը (Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի»:

Կորյունի բացատրությունը, թե Մարաց կողմերը դժվարամատչելի էին ոչ միայն «վասն դիւական սատայանակիր բարուցն ճիւղադուրեան, այլ և վասն խեցքեկագոյն և խոշորագոյն լեզուին», հիմք չի կարող լինել, որ առաջինը հենց այդ կողմերում սկսվեր կրթությունը, որովհետև չափազանց անկիրթ ու վայրենի միջավայրը բոլորովին էլ հարմար տեղ չէ նորաստեղծ այբուբենը փորձելու համար, չիստեղծվ արդեն անակնկալ վտանգների մասին: Բացի այդ, Սյունիքում և այլուր նույնպես կային, Կորյունի խոսքով, «առաւել զազանամիտ, վայրենագոյն, ճիւղաբարոյ»⁶⁷ վայրեր, որ Վաղարշապատից այդչափ հեռու չէին, և որտեղ Մաշտոցը կարող էր ավելի ապահով կրթել:

Ոչ պակաս տարօրինակ է, որ հեռավոր Մարաց կողմերից Վաղարշապատ վերադառնալով՝ Մաշտոցը Սահակ կաթողիկոսի հետ նոր միայն սկսում են «աստվածային մշակության գործը, ավետարանական արվեստը թարգմանել, գրել և ուսուցանել»⁶⁸: Իսկ երբ իրերի (այսինքն՝ գրերի) հաստատությունը ստուգեցին, «ավելի համարձակ ու ավելի շատ էին նորագյուտ ուսման աշակերտներ հավաքում (Վաղարշապատում) սովորեցնելու, կրթելու և պատրաստելու անգետ մարդկանց քարոզության համար»⁶⁹: Այնուհետև երանելի Մաշտոցը համաձայնություն առավ, որ Սահակ կաթողիկոսը, որ այդ ժամանակ դեռևս եպիսկոպոս էր, կայենականների մեջ (այսինքն՝ արքունի կայանում և ազատագունդ բանակում) սերմանի կենաց խոսքը, իսկ ինքը՝ հեթանոսների սփյուռքում⁷⁰: Որից հետո Մաշտոցն ուսուցանելու գնաց Գողթն և Սյունիք: Այստեղից պարզվում է, որ «հեթանոսների սփյուռք» ասելով, Կորյունը նկատի ունի մայրաքաղաքից ոչ շատ հեռու գտնվող Գողթն ու Սյունիք գավառները: Եվ, ուրեմն, ի նչը պետք է ստիպեր Մաշտոցին՝ առանց նույնիսկ մայրաքաղաքում նոր գիրն ուսուցանելու, նախքան գրերի գործադրումն ու ստուգումը, և, վերջապես, նախքան մոտակա «հեթանոս սփյուռքը» կրթելը, զնալ հասնել հեռավոր հեթանոս գավառները, և առաջինը նորագյուտ այբուբենով կրթելու Մարաց կողմերը⁷¹, որտեղ հայտնվելն անգամ վտանգավոր պիտի լիներ քրիստոնյա վարդապետի համար:

էջ 65): Ըստ Է. Դանիելյանի՝ «Մարաց ամուր աշխարհը» ընդգրկում էր Ատրպատականի ծայրամասային լեռնային դժվարամատչելի շրջանները բնակեցված իրանական մի քանի ցեղերով, և այն չպետք է նույնացնել Նիխորական, Սահկեր-տուն և Դասն հայկական գավառների տարածքի հետ (Է. Լ. Դ ա ն ի ե լ յ ա ն. Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները և Մարաց իշխանը 646թ – ՊԲՀ, 1983, № 4, էջ 24-27: Տե՛ս նաև և ու լ յ ն ի՝ Հայաստանի քաղաքական պատմությունը և հայ առաքելական եկեղեցին (VI-VII դարեր), Երևան, 2000, էջ 199):

⁶⁷ Կոր., [ԺԴ], էջ 60:

⁶⁸ Կոր., [ԺԱ], էջ 54:

⁶⁹ Կոր., [ԺԲ], էջ 58 (թարգմանությունը մերն է – Ա. Մ.):

⁷⁰ Կոր., [ԺԳ], էջ 60:

⁷¹ Մարաց կողմերի ուսուցման դրվագը (Կոր., [Ժ], էջ 54) իսկապես մի տեսակ մեկուսի դիրք է գրավում Մաշտոցի կրթած մյուս գավառների նկատմամբ ոչ միայն նրանով, որ բնագրում հեռու է ընկած դրանցից (Գողթն – [ԺԳ], Սյունիք – [ԺԴ], այլ հատկապես նրանով, որ Մաշտոցը այդ գավառները (ի սփիւռս հեթանոսաց) ուսուցանում է սուկ Սահակ կաթողիկոսի հավանությամբ, և միայն Մարաց կողմերի կապակցությամբ է Վռամշապուհ թագավորը հրաման տալիս սկսելու կրթությունը նորագյուտ հայերեն նշանագրերով: Կարելի է ենթադրել, որ Մարաց կողմերում ապաստանած Գողթան քրմերի համար Վռամշապուհ թագավորի

Գաղտնիքը կբացահայտվի, եթե հիշենք Մաշտոցի առաջին քարոզչությունը Գողթնում մի քանի տարի առաջ, երբ տեղի քրմերը ոչ առանց նրա թույլտվության, իրենց կուռքերի արձաններով ու մատյաններով հեռացան Գողթնից և ապաստանեցին Մարաց կողմերում: Այժմ էլ Մաշտոցը Վռամշապուհ թագավորի հրամանով, իր նորագյուտ այբուբենը տանում է նույն այդ Մարաց կողմերը՝ ներկայացնելու այստեղ ապաստանած իր նախածանոթ Գողթան քրմերին, ո-

հրամանն ավելի ազդեցիկ էր և վստահության արժանի, քան քրիստոնյա հովվապետի հրահանգը: Այլ բացատրություն չգտնելով՝ որոշ ուսումնասիրողներ այն կարծիքն են հայտնել, իբր Կորյունի բնագրում առանձին դրվագներ ենթարկվել են տեղաշարժման: Ն. Ակինյանը Կորյունի «Պատմութիւն վարուց Ս. Մաշտոցի» հրատարակության մեջ անհիմն վերածնում է Կորյունի բնագիրը՝ աղվանական գիր հորինելու և ամբողջ Աղվանքն ուսուցանելու [ԺԷ] հատվածը փոխադրելով Ս. Աբեղյանի [ԺԱ] հատվածի տեղում՝ Բաղասական կողմերի վարդապետության հետ, իսկ Բաղասական կողմերից առաջ մտցնում է Մարաց կողմերի ուսուցման [Ժ] հատվածը: Արդյունքում ստացվում է, որ Մաշտոցը Գողթնում և Սյունիքում նորագյուտ այբուբենը տարածելուց հետո անմիջապես ստեղծում է աղվանից գիրը և, Աղվանք գնալով, կրթում է տեղի բնակիչներին, ավելի վաղ, քան վրաց գիրը հորինելն ու Վիրքը կրթելը և նախքան Հռոմոնց Հայաստանում հայոց գիր տարածելը: Այսպիսի ետևառաջությունը ոչնչով արդարացված չէ: Ըստ Ն. Ակինյանի՝ «կողմանք Մարաց» գավառը չպետք է շփոթել Մարաց ամուր աշխարհի հետ (Կորիւն. Պատմութիւն վարուց ս. Մաշտոցի, էջ 91, ծան. 45): Նա այս Մարաց կողմերը տեղադրում է Աղվանքում՝ Բաղասական կողմերին կից, իսկ մարերին իրենց «խեցբեկագոյն և խոշորագոյն» լեզվով (ըստ Կորյունի բնորոշման) նույնացնում է Աղվանքի բուն բնակիչների՝ գարգարացիների հետ միայն նրա համար, որ սրանց լեզուն ևս խորենացին անվանում է «կոկորդախօս, աղխագուր, խժական, խեցբեկագոյն» (Խոր., Գ. ԾԳ, ԾՂ, էջ 329): Այս կետում Ն. Ակինյանը կարծես որոշակի կտվան ունի: Բայց այդ դեպքում էլ դուրս է գալիս, որ Աղվանքում բազում մանուկներ կրթելուց և աստվածային գրքերը թարգմանելուց հետո, երբ «մի ակնթարթում Աղվանքի վայրենամիտ և դատարկատուն և անասնաբարո մարդիկ մարգարեագետ, առաքելաձանոթ և ավետարանաժառանգ դարձան» (Կոր., [ԺԷ], էջ 71, 73), հանկարծ միանգամայն անտեղի ասվում է (ըստ Ն. Ակինյանի նորամոծության), թե Մաշտոցը «թագավորից հրաման առաւ սկսելու կրթությունը Մարաց խուժադոժ կողմերից»: Էլ ինչպես կարող էին մարերը նույն գարգարացի աղվանները լինել:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի երկարամյա ձեռագրագետ, արժանահիշատակ Արտ. Մաթևոսյանը «Վարք Մաշտոցի» նոր խմբագրության մեջ, իր նպատակին հարմարեցնելով, Մարաց կողմերի ուսուցման դրվագը Կորյունի բնագրի [Ժ] հատվածից փոխադրել է [ԺԴ] հատվածի սկիզբը՝ Գողթան գավառից հետո և Սյունիքից առաջ: Դրանով իսկ Արտ. Մաթևոսյանը խախտում է ոչ միայն Կորյունի բնագիրը, այլև Վռամշապուհ թագավորի հրամանը, ըստ որի Մաշտոցն առաջինը պետք է Մարաց կողմերից սկսեր նորագյուտ նշանագրերով կրթելը. «Յայնժամ վաղվադակի հրաման առեալ սկիզբն առնելոյ զխուժադոժ կողմանսն Մարաց» (Կոր. [Ժ], էջ 54): Մինչդեռ ըստ նոր խմբագրության, Մաշտոցը Գողթան գավառը ուսուցանելուց հետո է միայն շուտափույթ հրաման ստանում թագավորից կրթությունը սկսելու մասին (Կ ո Ր Ի ւ ն. Վարք Մեքրոպ Մաշտոցի, հրատ. Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1994, [ԺԴ], էջ 94): Երկրորդ արտառոց վրիպումը, որ թույլ է տրվել նշված տեղափոխությանը, պետք է հարուցեր պատմական աշխարհագրության մասնագետների անհամաձայնությունը: Կորյունի բնագրում Մաշտոցը նախ ուսուցանում է Գողթան գավառը, ապա անցնում սահմանակից Սյունիք, ուստի և Կորյունն իրավունք ունի գրելու. «Ապա յետ այնորիկ (Մաշտոց) ի սահմանակիցս ի Միւնական աշխարհս էլանէր» (Կոր., [ԺԴ], էջ 60): Բայց երբ Արտ. Մաթևոսյանը Մարաց կողմերը բերում մտցնում է Գողթնի և Սյունիքի մեջ, ապա այլևս չի կարելի ասել, թե Մարաց կողմերից Մաշտոցը «ի սահմանակիցս Միւնական աշխարհն էլանէր», որովհետև Մարաց կողմերը գտնվում էին Ատրպատականի սահմանում (տե՛ս սույն հոդվածի 66 ծանոթ.), և տեքստի սխալ փոխադրման հետևանքով Պարսպատունիքը թյուրիմացաբար դառնում է Սյունիքին սահմանակից:

որոնք հմուտ էին հայ հին գրչության արվեստին: Ակներև, Մաշտոցը ցանկանում էր պարզել քրմերի կարծիքն իր նոր այբուբենի մասին, ինչպես և ճշգրտել իր ստեղծած նշանագրերի գծագրական նրբությունները հայ ավանդական գեղագրության՝ գրչական արվեստի կանոններով, որով գրերթե ի չիք էր դառնում հելլեն գրիչ Հռոփանոսի ոճագրական ազդեցությունը: Անհրաժեշտ էր, ի վերջո, լիակատար հնչյունական ընդհանրության բերել Մաշտոցի օգտագործած հայ հին նշանագրերը Գողթան քրմերի ունեցած հին հայկական գրերի հետ: Եվ, ըստ երևույթին, իր բերած հայերեն այբուբենով և անձնուրացությամբ Մաշտոցը շահել է Գողթան քրմերի պատկառանքը, և նրանք տրամադրել են իրեն հին բնագրերը, որոնց հետ բաղդատելով, Մաշտոցը համոզվել է, որ իր նշանագրերը լիովին համընկնում են հին հայկական տառանիշերի պատկերային ու հնչյունական համակարգին: Եվ այժմ միանգամայն հասկանալի է դառնում, թե ինչու է Մաշտոցն իր նորագյուտ այբուբենը նախ և առաջ տանում հեռավոր Մարաց կողմերը, այն, որ Մարաց կողմերում ուսուցման համար անհրաժեշտ է եղել թագավորի հրամանը, իսկ մյուս գավառներում ուսուցումը Մաշտոցը կատարում է Սահակ եպիսկոպոսի հավանությամբ, նույնպես հաստատում է, որ թագավորի հրամանն ուղղված էր այստեղի հեթանոս քրմերին, որոնք չէին ենթարկվում քրիստոնյա հովվապետի հրահանգին:

Այսպիսով, Մարաց կողմերում ավարտվում է գրաստեղծման փուլը և այնուհետև Վաղարշապատում սկսվում է գրի գործադրման շարժումը. միայն այսպես ընկալելու դեպքում տեքստի շարունակությունը դառնում է լիովին տրամաբանական. «Ետ ի ձեռն առեալ այնուհետև աստուածագործ մշակութեամբ զաւետարանական արուեստն՝ ի թարգմանել, ի գրել եւ յուսուցանել»⁷²: Կորյունը, հարկավ, չէր կարող Մաշտոցին սրբացնող Վարքում ուղղակի հիշատակել նրա գաղտնի առնչությունները քրմերի հետ, որոնց նպատակն էր հայոց հին գիրն ի սպաս դնել հայ ժողովրդի և եկեղեցու շահերին, ինչպես հելլենական հեթանոս գիրը ծառայում էր հույն ուղղափառ եկեղեցուն:

Ինչպես ասվեց, հայոց նշանագրերը գտնելուց առաջ Մեսրոպն անձամբ կազմել էր հայոց լեզվի հնչյունային այբուբենը, որն արտացոլում էր IV դ. վերջի հայերեն կենդանի լեզվի զարգացման մակարդակը: Եվ, ուրեմն, հայոց հին գիրը վերականգնելով, նա ինքն է իր կազմած հնչյունային այբուբենի հիման վրա հնչյուններ և անուններ սովել Դանիելի գտած նշանագրերին ու ինքն էլ լրացրել պակասող տառանիշերը, որոնց թվի վերաբերյալ տարբեր տեղեկություններ են տալիս Անանիա Շիրակացին, Ասողիկը, Վարդան Արևելցին, Կիրակոս Գանձակեցին և այլք: Մակայն Դավիթ Անհաղթի անունով՝ «չափ հասակի իմոյ երկիցս երկոտասան. այժմ եւ երիցս երկոտասան»⁷³: Անկասկած, հեղինակը նկատի ունի հայոց այբուբենը, որն առաջ ուներ 24 տառ (2

⁷² Կոր., [ԺԱ], էջ 54:

⁷³ Իմաստութիւն Դաւթի Քերթողի.– «Բազմավեպ», 1848, էջ 192: Զարմանք է շարժում, երբ հայոց գրերի 1600-ամյակի առթիվ կայացած միջազգային գիտաժողովում որոշ գեկուցողներ հայտարարում էին, իբր դանիելյան նշանագրերի թվի մասին հայ մատենագրության մեջ պահպանված ամենավաղ տեղեկությունը վերաբերում է XII-XIII դարերին:

(12), իսկ այժմ՝ 36 (3(12): Ակնհայտ է, որ խոսքը վերաբերում է դանիելյան և մեսրոպյան այբուբենների պարունակած տառերի քանակին: Դավիթ Անհաղթը ժամանակով ամենամոտոն է գրերի գյուտին, ուրեմն և նրա տվյալներն ավելի մոտ են ճշմարտությանը, քան Շիրակացու և հաջորդների հաղորդածը: Ըստ այսմ, հայոց հին նշանագրերից այբուբեն կազմելիս Դանիել Ասորին բավարարվել էր միայն 24 տառով, իսկ մեսրոպյան այբուբենն ունի 36 տառ: Կնշանակի, Մեսրոպյն ավելացրել է 12-ը՝ ոչ միայն 6 ձայնավոր (ա, ե, է, ը, ի, ո), այլև նոր բաղաձայն հնչյուններ՝ ելնելով իր կազմած հնչյունային նոր այբուբենից:

Հետազոտողներից շատերը, սկսած Բ. Պատկանյանից, ենթադրում են, թե դանիելյան նշանագրերը արամեական տառեր են եղել⁷⁴: Հր. Աճառյանը ևս կարծում է, որ «ամբողջ թյուրիմացությունը, որին զոհ գնացին թե՛ Դանիելը և թե՛ Մեսրոպը, արամեական, հին ասորական և արավյան հայ բառերի շփոթությունից էր առաջանում և նորագյուտ այն տառերը ուրիշ բան չէին, բայց եթե ինչ-որ արամեական հնացած տառեր»⁷⁵: Դժվար է համաձայնել մեծ լեզվաբանի այս տեսակետին: Նախ, ասորի եպիսկոպոսը, ինչպես և Մեսրոպը, չէին կարող զաղափար չունենալ արամեական գրի մասին, որով գրված էր ոչ միայն Թարգումը՝ եբրայական կտակարանի արամեերեն թարգմանությունը, այլև բուն եբրայական կտակարանի գրքերի մեծ մասը: Արամեերեն գիրն օգտագործվում էր նաև պահլավերենում: Նույնիսկ Կորյունն Ասորոց Միջագետքն անվանում է «կողմանք Արամի»: Եվ հետո, «Արամեան» բառը հայ մատենագրության մեջ առաջինը Խորենացին է գործածել 470-ական թվերին՝ «հայ, հայկական» իմաստով, ինչպես՝ «հինքն Արամագնեայց» (Խոր., Ա. Զ, էջ 27), «Արք Արամեանք» (Խոր., Բ. ՂԲ, էջ 247), «Արամեան ազն» (Խոր., Բ. ԻԹ, էջ 293): Սրան հակառակ, Ն. Ակինյանի կարծիքով դանիելյան այբուբենը հույն և ասորի, թերևս և այլ այբուբենների մի համադրություն է եղել՝ Աղանիքի հայ բնակչությանը գրագիտության մերձեցնելու համար⁷⁶: Մի թե՛ Սահակն ու Մեսրոպյն այնքան միամիտ էին, որ հույն և ասորի տառերի խառնուրդն ընդունեին իբրև հայկական գրեր: Զավեշտական է, երբ մեր ժամանակի որոշ ուսումնասիրողներ իրենց թյուրամտությունները վերագրում են V դ. մեր մեծ լուսավորիչներին, որոնց մասին գերմանացի խոշոր հայագետ Յ. Մարկվարտը գրում է. «Երբ մենք քննում ենք այն պայմանները, որոնց մեջ Մաշտոցն ու Սահակն իրենց մտքի ուժով հայ ժողովրդին եկեղեցական ու ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի հասցրին և այս ամենը համեմատում ենք այն դանայան պարզևի հետ, որը ֆրանկ Պիպինը, քաղաքական ու եկեղեցական իշխանության բոլոր միջոցներն իր ձեռն ունենալով, ընծայեց գերմանական ժողովրդին՝ տեսնում ենք, որ Պիպինը և նրա զինակից Վինֆրիդը ողորմելի թգուկներ են երևում մտքի այդ երկու հսկաների հանդեպ»⁷⁷:

Ինչպես տեսանք, Մեսրոպյն ամեն կերպ ձգտում էր հեթանոս ճարտասանների օգնությամբ նրանց մատյաններում գտնել հայոց հին գիրը և դրանով իսկ

⁷⁴ C. Patkanyan. Recherches sur la formation de la langue arm.— JAS, 1870, p. 148–151.

⁷⁵ Հր. Աճառյան. Հայոց գրերը, Երևան, 1968, էջ 158:

⁷⁶ Կորիւն. Պատմութիւն վարուց. Մաշտոցի, էջ 79, ծան. 15:

⁷⁷ Մեսրոպ Մաշտոց, էջ 125:

վերականգնել կապը հին հայոց գրավոր մշակույթի հետ: Այդ համառ որոնումները վկայում են նաև, որ հին հայերեն գիրը պետք է որ ուրիշներից շատ տարբեր լիներ իր ինքնատիպությամբ. այն չէր կարող ո՛չ հունական լինել, և ո՛չ արամեա-ասորական, այլապես որոնել-փնտրելու հարկ չէր լինի: Օտար հնագրագետների կողմից հատկապես ընդգծվում է մաշտոցյան գրի գծագրական ինքնատիպությունը և հայոց լեզվի հնչյունային համակարգը լիարժեք արտահայտելու հատկությունը: «Հայոց այբուբենի տառային-հնչյունային կազմը, – գրում է Վ. Բստրինը, – Մաշտոցը կառուցել է հայոց լեզվի հնչյունաբանության գիտական խոր վերլուծության հիման վրա, որ շատ ճշգրիտ և լրիվ է արտացոլում նրա այբուբենը: Մաշտոցի ստեղծած տառերի գծագրությունը սոսկ հեռավոր կերպով է հիշեցնում հունական և ասորա-արամեական գիրը, բայց դրա փոխարեն օրգանական սերտ կապի մեջ է գտնվում հայկական ժողովրդական զարդանախշերի հետ»⁷⁸:

Ինչպես վկայում է Ազաթանգեղոսի Պատմությունը (§ 499 և հաջ.), Սահակը և Մեսրոպը հանձարեղորեն օգտագործեցին Պենտեկոստեի հրաշքը՝ Աստվածաշունչը հայերեն թարգմանելու իրավունքը նվաճելու համար, երբ Երուսաղեմի վերնատանը ժողովված առաքյալների վրա իջան կրակի լեզուներ, և նրանք սկսեցին խոսել տարբեր ազգերի լեզուներով: Հիսուսը 72 առաքյալ ուղարկեց ընդ ամենայն տիեզերս՝ 72 բաժանված ազգերի լեզուներով իր Ավետարանը քարոզելու: Նույնպիսի աստվածային տեսիլքով էլ Մեսրոպ Մաշտոցին շնորհվեց հայոց հին գիրը, որը նա նորոգեց և վերածնեց իր սուրբ աջով:

Ուսումնասիրողների մի ստվար խումբ՝ հայագգի և օտար, որոնք կտրականապես մերժում են նախամաշտոցյան հայոց գրի և դպրության գաղափարը, ի վերջո, հարկադրված են պնդել, թե Մաշտոցը հայերեն այբուբենը ստեղծել է հիմնականում հունարեն տառերի ձևափոխման միջոցով՝ այսինքն հայոց այբուբենի հիմքում դնում են հունարեն գիրը՝ առնվազն 20 և ավելի տառանշան (Լազարոյ, Լեպսիուս, Հ. Հյուբշման, Գարդոսհանուզեն, Ս. Վեբեր, Գ. Մեննիշյան, Հ. Աճառյան, Է. Ադայան, Ա. Աբրահամյան)⁷⁹: Այստեղ տեղին է բերել Յ. Մարկվարտի վճռական առարկությունը՝ ընդդեմ հայոց այբուբենի հունական ծագման վերաբերյալ վարկածների. «Եթե Մաշտոցը Դանիելի նշանագրերի փոխարեն հիմք ընդունած լիներ հունական այբուբենը՝ ապա երկաթագրերի վրա գցված առաջին իսկ հայագրից կերևար հայկական այբուբենի հունական ծագումը, մի բան, որ առկա չէ: Այս պատճառով էլ մեր հիմնական ուշադրությունը կենտրոնանում է Դանիել եպիսկոպոսի այբուբենի վրա»⁸⁰: Դրան հակառակ մի ուրիշ խմբի կարծիքով էլ Մաշտոցը հիմնականում օգտվել է փյունիկյան (քամական) կամ արամեական (ասորա-սեմական) այբուբեններից (Բ. Հարությունյան, Ն. Տադավարյան, Ֆր. Մյուլլեր, Ա. Գարագաշյան, Գ. Սևակ, Ա. Փերիխանյան): Յ. Մարկվարտը լուրջ առարկություններ ունի նաև այն ուսումնասիրողների դեմ, որոնք մաշտոցյան այբուբենի աստղծր ասորա-սեմական էին

⁷⁸ В. А. Истрин. Նշվ. աշխ., էջ 356:

⁷⁹ Այս կարծիքների մասին տե՛ս Հր. Աճառյան. Հայոց գրերը, Երևան, 1984, էջ 504-508, Ա. Աբրահամյան. Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, 1973, էջ 46-49:

⁸⁰ Մեսրոպ Մաշտոց, էջ 162:

համարում. «Արդեն 400 թվականին ասորական շատ նշանագրեր այնքան նոտրագիր էին դարձել, որ հաճախ իրարից հազիվ էին տարբերվում: Մյուս կողմից՝ սակավաթիվ տառեր ունեցող մի միջին իրանական այբուբեն չէր կարող հիմք ծառայել հնչյուններով այնքան հարուստ հայերենի այբուբենի համար: Այդ այբուբենները բոլորն էլ այն մեծ թերությունն ունեին, որ բազմաթիվ տառեր համընկնում էին իրար հետ, մի երևույթ, որը իր առաջընթացն ապրեց սկնհայտորեն սասանյան ժամանակներում: Եթե այս այբուբենները – նույնիսկ հաշվի չառած ձայնավոր նշանների նրանց պակասը – ի վիճակի չէին ամբողջովին և որոշակի ներկայացնելու իրանական հնչյունական համակարգը՝ ապա բնականաբար նրանցից որևէ մեկն ավելի պակաս ընդունակ պետք է լիներ հիմք հանդիսանալու անհամեմատ ավելի հարուստ և բազմաբղետ հնչյունական համակարգ ունեցող հայերենի այբուբենի համար»⁸¹: Իր հերթին մաշտոցյան այբուբենը համեմատելով հունարեն, ասորերեն, պահլավերեն այբուբենների հետ, Յ. Մարկվարտը գտնում է, որ հայերեն 36 տառից 15-ը ծագել է պահլավերենից, 7-ը՝ հունարենից, 6-ը՝ ասորերենից և այլն⁸²: Արդեն մեր օրերում՝ 1960-ական թվերին, Ա. Փերիխանյանն առաջ քաշեց մի նոր վարկած, ըստ որի V դ. վերջից ավանդված հայերեն երկայթագրերը պետք է ծագած լինեն հյուսիսմիջագետքյան արամեական գրի մի տեսակից, որը դեռևս անհայտ է⁸³: Չարմանալի անորոշություն: Իսկ ուսումնասիրողներից նրանք, ովքեր էլ ընդունում են հայոց հին գրականության գաղափարը, բացառում են հայերեն հին այբուբենի գոյությունը՝ ենթադրելով, որ հայերեն նախաքրիստոնեական գրականություն կարող էր գոյություն ունենալ միայն արամեական գրով:

Չարմանք է հարուցում այն նախանձելի միասնական եռանդը, որով հետագոտողների մեծ մասը մերժում է հին հայերեն գրի և դպրության գաղափարը կարծես միայն նրա համար, որպեսզի հետո ամեն կերպ պնդեն, թե Մաշտոցն իր հայերեն այբուբենը ստեղծել է հունական, ասորական, արամեական, պահլավիկ և իրեն ժամանակակից էլի ինչ-որ հայտնի ու անհայտ այբուբենների ձևափոխած տառերից: Մի թե Մաշտոցը կարող էր իր իսկ ձեռքով արած այդ ձևափոխումները ներկայացնել իբրև Աստծո թաթի գծագրություն և իբրև աստվածային տեսիլքով շնորհված հայերեն տառեր: Եվ, վերջապես, հասկանալի չէ, թե ինչու՞ Մեսրոպ Մաշտոցը պետք է դեն նետեր Դանիել Ասորու գտած հին հայերեն 24 նշանագրերը և դրանք պարզապես լրացնելու փոխարեն զբաղվեր հարևան օտար ազգերի այբուբեններից նույնքան տառեր ձևափոխելով: Եթե այդպես լիներ, ապա Խորենացին այս դեպքում ևս կարող էր ասել, թե Մեսրոպը «մուրացված գծագրությամբ» է ստեղծել հայոց այբուբենը:

Մեր համոզմամբ, և դա բխում է սույն ուսումնասիրության ամբողջ նախընթաց շարադրանքից, Մեսրոպ Մաշտոցը, հայոց նոր այբուբենը ստեղծելիս, օգտվել է հայոց հին այբուբենից մնացած այն 24 նշանագրերից, որ գտել էր Դանիել Ասորին և այնուհետև Եդեսիայում լրացրեց դրանք իր նորաստեղծ

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 176-177:

⁸² Նույն տեղում, էջ 166-176:

⁸³ А. Г. П е р и х а н я н. К вопросу о происхождении армянской письменности. – “Переднеазиатский сборник”, № 2, М., 1966, с. 103–133.

բաղաձայն ու ձայնավոր նշանագրերով: Այդ հին հայերեն այբուբենով էր գրված հեթանոսական շրջանի հայալեզու գրականությունը:

Մինչև այժմ մաշտոցյան այբուբենը հարաբերության մեջ է դրվել ամենատարբեր այլալեզու գրային համակարգերի հետ: Այս առումով ամենից համապարփակ ուսումնասիրությունը պատկանում է մեծանուն Հ. Աճառյանին, որը մեսրոպյան այբուբենը համեմատել է 17 օտար այբուբենների հետ և կազմել համեմատական տախտակ⁸⁴, ապա 4 տասնյակ էջերում հայոց այբուբենի տառերը մի առ մի քննելիս, նա ի մի է բերում նախկինում այլ ուսումնասիրողների արած համեմատությունները՝ յուրաքանչյուր տառի ձևի և ծագման մասին տալով իր սպառիչ եզրակացությունը⁸⁵:

Այսուհանդերձ, մինչ այժմ ուսումնասիրողների տեսադաշտից դուրս է մնացել խարոշթի գիրը, որը Ք. ա. I հազարամյակի կեսերին ի հայտ եկավ Հնդկաստանում և պաշտամունքային բրահմի հնդկա-արիական գրին զուգահեռ (Բրահմա աստծո անունից)՝ գործածության մեջ էր դեռևս Մագաթիսա պետության գոյության շրջանում: Խարոշթի գրի նախահայրենիքի մասին այսօր էլ աղոտ պատկերացումներ կան ճանաչված հնագրագետների շրջանում: Խարոշթի բառի ստուգաբանումներից մեկը և ամենից հավանականը կապվում է հնդկա-իրանական Kharapoc̣ta – «խարափոշտա» բառի հետ, որի առաջին արմատը՝ «խար» (էշ) ծանոթ է հայերիս պահլավերենից փոխառյալ «խարազան» բառից (էշի մտրակ), իսկ երկրորդ արմատը՝ «փոշտ», հայերեն «փոստ, կաշի» բառն է, ուրեմն ամբողջ բառը նշանակում է «իշակաշի»՝ մագաղաթ, որի վրա գրվում էր այդ գիրը⁸⁶: Շատ զայթակղիչ է մագաղաթ բառը կապել վերոհիշյալ Մագաթիսա երկրի անվան հետ, որտեղից բերվում էր մագաղաթը, թեև լեզվաբանները նրա արմատը որոնում են սեմական լեզուներում:

Ք. ա. IV դարում Հնդկաստանում Մաուրյա հարստության արքաները, խարոշթի գիրն իրենց մեծ տերության վարչական և տնտեսական պահանջներին ծառայեցնելու հետ միաժամանակ, ինչպես ենթադրվում է, հնդկական լեզուներին առավել հարմարեցնելու նպատակով, ընդունեցին բրահմի գրի հիմնական սկզբունքները, այդ թվում և գրության աջընթաց ուղղությունը⁸⁷, որի շնորհիվ խարոշթին լայն տարածում գտավ հյուսիսարևմտյան Հնդկաստանում և նրան Արևմուտքից սահմանակցող Բակտրիայում, Արիանայում, ինչպես և հնդկա-սկյութական, հնդկա-հունական երկրներում⁸⁸, որոնք Ք. ա. III դ. կեսերից մտան Հունա-Բակտրիական թագավորության, և ապա Պարթևական տերության մեջ, իսկ Ք. ա. I դարից՝ անցան քուշանների տիրապետության տակ⁸⁹:

⁸⁴ Հ. ր. Ա ճ ա ո յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 514:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 517-555:

⁸⁶ Д. Д и р и н г е р. Նշվ. աշխ., էջ 356:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 358:

⁸⁸ Ըստ ոմանց, խարոշթի գիրը Ք. ա. III դ. կեսերին գերակշռում էր Հնդկաստանի հյուսիսարևմուտքում, որը համապատասխանում էր ներկայիս Պակիստանին և Արևելյան Աֆղանստանին (տե՛ս D. D a n i e l s and W. B r i g h t. The World's Writing Systems. New York, Oxford, 1996, p. 373):

⁸⁹ Տե՛ս Der Alte Orient in Stichworten. Leipzig, 1978, S. 237.

Ինչպես երևում է բերված աղյուսակից, խարոշթի վանկային համակարգում յուրաքանչյուր տառ մեկ լիարժեք վանկ է նշանակում՝ բաղաձայն ու ձայնավոր հնչյուններով: Շատ հնարավոր է, որ խարոշթի վանկային այբուբենը գործածվել է նաև հեթանոս հայերի մեջ, և հին հայոց գիրը ևս ի սկզբանե եղել է վանկային՝ բաղաձայն ու ձայնավոր լրիվ համակարգով, ինչպես ուրարտական սեպագիրը: Վանկային էր նաև հին հունական գիրը, որը ք. ա. VI դարից հետո աստիճանաբար փոխարինվեց հնչյունային այբուբենով⁹⁴: Ուշադրություն են գրավում բերված աղյուսակում այն նշանագրերը, որոնք նույնական կամ նման են հին մեսրոպյան տառերին.

- Դ-   (տող 16)
- Ե-   (տող 12)
- Զ-   (տող 4) (տող 5) (տող 13)
- Է- (տող 12) (տող 13)
- Ը-   (տող 15)
- Ի-   (տող 1)
- Լ- (տող 7)   (տող 2)
- Ծ-   (տող 2)   (տող 12)
- Ճ- (տող 6)
- Չ-   (տող 12)
- Ղ-   (տող 12) հմմտ. (տող 16)
- Յ-   (տող 1) հմմտ.   (տող 14)
- Ն-   (տող 13) (տող 14)
- Շ-   (տող 17)
- Չ-   (տող 5) հմմտ. (տող 13) (տող 14)
- Պ- (տող 11)
- Ռ- (տող 6)

⁹⁴ В. А. Истрин. Նշվ. աշխ., էջ 336-337:

Տ- (տող 18)

Բ-   (տող 9) (տող 12) հմմտ. (տող 17)

Յ-   (տող 4,5)

Ք-   (տող 2) հմմտ.   (տող 13)

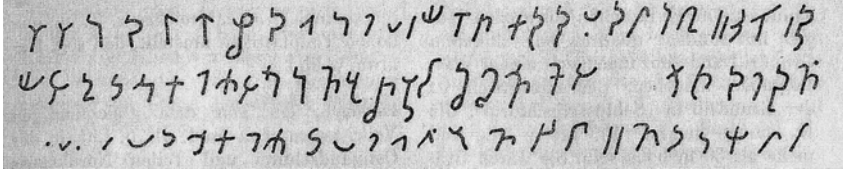
Բերենք մի քանի հայերեն տառերի վերաբերյալ Հր. Աճառյանի քննությունը: Ըստ նրա հայերեն «Օ» տառն առաջ է եկել ասորերեն կամ էստրանգելո տառաձևերից, որոնք իրար նման են: Այս կարծիքին են նաև Լազարոյը և Մարկ-վարտը: «Այս գրերը հայերենին անցնելու ժամանակ՝ տակի կիսատ կլորակը ամբողջացած և աջակողմյան շրջագծից դուրս է երկարած, այնպես որ ձևագրել է մի երկրորդ թև, գրեթե բոլորագիծ «Օ»-ի նման: Հետո այդ ձևը երկարագրի գեղագրության օրենքով ձևավորվել և առաջ է բերել «Օ»⁹⁵: Ընթերցողը հեշտությամբ կարող է համոզվել, որ Հր. Աճառյանի նշած բոլոր փոփոխություններով հանդերձ, հայերեն «ծ» տառը առկա է արդեն խարոշթի գրի վերը բերված այբբենական շարքում (տող 7)՝ «Օ» տառաձևերի մեջ:

Հայերեն «Յ» տառի ստեղծման մասին Հր. Աճառյանը, մերժելով այլոց տեսակետները, նշում է. «Ըստ իս Մեսրոպը այս գիրը կազմել է այլանմանության օրենքով՝ մեր Օ գրից: Այս գրի հիմնական մասն էր տակի կլորակը, որ երկու անգամ իրար վրա է դրել, ինչպես արել է Յ գրի համար»⁹⁶: Դարձյալ դժվար չէ համոզվել, որ նշված բոլոր ձևափոխումներով հանդերձ, մեսրոպյան «Յ» տառը առկա է վերը բերված խարոշթի այբբենական շարքում (տող 17):

Հր. Աճառյանը համաձայն է այն քննիչների կարծիքին, որոնք հայերեն Ք - տառը դուրս են բերում հունարեն X ձևից. «Այս գիրը մի քիչ ուղիղ կանգնեցնելով՝ ունենում ենք հայ ձևը»⁹⁷: Մինչդեռ հայերեն «Ք» տառը հենց ուղիղ դիրքով հանդիպում ենք խարոշթի գրում, ինչպես երևում է այբբենական շարքից (տող 21): Այս օրինակները կարելի է շարունակել:

Ուշադրության են արժանի աղյուսակում հասկապես այն նշանագրերը, որոնք արտահայտում են dra, gra, kra՝, sra, tra վանկերը, որոնք բնորոշ են նաև հայերենին:

Ստորև հայ և օտար հնագրագետների ուշադրությանն են ներկայացնում 38 թվի քուշանական մի վիմագիր արձանագրություն⁹⁸, որը տեղ չի գտել համաշխարհային այբուբեններին նվիրված համընդհանուր տեղեկագրերում. տող 1՝ Կ, ծ (°), Հ, ս, Բ, ղ, Ռ, տող 2՝ Տ, Ն, ղ, Պ, ց, գ, Կ, Ը, Ի, Հ, տող 3՝ Պ, Տ, Ի, ս, Բ, Հ, Ց:

⁹⁵ Հր. Աճառյանի նշվ. աշխ., էջ 534:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 552:

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 554:

⁹⁸ *St u Der Alte Orient...*, S. 237.

1 Տող		
Կ	-	
ծ	-	
չ	-	
ս	-	
ր	-	
ղ	-	
ռ	-	
Յ	-	

2 Տող		
Տ	-	
չ	-	
ղ	-	
Պ	-	
ց	-	
զ	-	
Կ	-	
Ը	-	
Ի	-	
Հ	-	

3 Տող		
Պ	-	
Տ	-	
Ի	-	
Ս	-	
ր	-	
չ	-	
Ց	-	

Արձանագրությունը երեք գծատողում պարունակում է խարոշթի գրի ավելի քան 80 տառանիշ, այդ թվում՝ շուրջ 40 տառաձև, որոնց մեջ առկա են մոտ 30 հայկական տառանիշեր և տառաձևեր՝ նույնական կամ նման մաշտոցյան այբուբենի տառերին. տող 1՝ Կ, ծ, չ, ս, Յ, ր, Պ, Ռ, տող 2՝ Տ, չ, Պ, Պ, ց, զ, Կ, Ը, Ի, Հ, տող 3՝ Պ, Տ, Ի, ր, Հ:

Ինչ է ստացվում. բազմաթիվ բանասերներ և հնագրագետներ համատորեն ապացուցում են, ինչպես տեսանք, որ Մաշտոցը V դ. սկզբին հայերեն տառերը ձևափոխել է իրեն ժամանակակից հունարեն և այլ այբուբեններից, մինչդեռ իրականում այդ «ձևափոխված» տառերն արդեն իսկ առկա են դրանից մոտ չորս դար առաջ՝ մեր թվականության սկզբին գրված արձանագրության մեջ: Անտարակույս, դրանք հենց Դանիել եպիսկոպոսի գտած հին հայերեն նշանագրերն են, որ Մաշտոցը ներառել է իր ստեղծած նոր հայոց այբուբենի մեջ, և իրենց գծագրությամբ ու ոճավորմամբ դրանք ի հայտ են բերում հեթանոս հայերի օգտագործած այբուբենի սերտ աղերսն ու ազգակցությունը հնդկա-բակտրիական վանկային խարոշթի գրի հետ: Շուրջ 40 տառապատկերի առկայությունը վերոհիշյալ արձանագրության մեջ, որը դեռևս ամբողջական այբուբեն չի ներկայացնում, թույլ է տալիս եզրակացնել, որ խարոշթի կոչված հնդկա-բակտրիական գրին ազգակից հին հայերեն հնչյունական այբուբենն անհրաժեշտ թվով նշանագրեր է ունեցել հայոց լեզվի բաղաձայն և ձայնավոր հարուստ հնչյունային համակարգն արտահայտելու համար:

Քուշանների թագավորության անկումից հետո (Ք. հ. III դ.) խարոշթի գիրը դուրս եկավ գործածությունից, և տեղը գրավեց բրահմին, որից էլ առաջ են եկել հնդկական հետագա այբուբենները: Դա հենց վկայում է, որ խարոշթին ազգակից հայոց հին գիրը գործածության մեջ է եղել Հայաստանում Ք. հ. III դարից շատ ավելի առաջ: Ըստ երևույթին, դրանց աղերսակցությունը վերաբերում է մեր թվականությանը նախորդած դարերին: Մաշտոցի ընտրած աջընթաց գրությունը և ձայնավոր տառերի առկայությունը նրա ստեղծած այբուբենում, պետք է վերագրել ոչ թե հունարենի ազդեցությանը, ինչպես ենթադրում են մինչև այժմ, այլ հատուկ էին արդեն իսկ հին հայոց գրին՝ հատկանիշներ, որոնք ավելի շուտ վկայում և հաստատում են մաշտոցյան այբուբենի ուղիղ կապը հեթանոսական հայերեն գրի հետ:

Հնդկա-բակտրիական և հայոց հին գրերի շփման երկու հիմնական եզրերից մեկը հեթանոս հայերի ունեցած սերտ հարաբերություններն էին Հնդկաստանի և Բակտրիայի հետ: Վերջինիս մայրաքաղաքն էր հայ հին պատմիչների մոտ հաճախ հիշատակվող Բահլը կամ բուն Պահլավը⁹⁹՝ հին պարթևների կամ, այսպես կոչված, հնդիկ-արշակունիների բնիկ հայրենիքը, որ Ազաթանգեղոսը և Մովսես Խորենացին անվանում են կողմանք Քուշանաց, ինչպես նաև երկիր կամ աշխարհ Քուշանաց¹⁰⁰: Նրանց հետ հայ թագավորները հեթանոս ժամանակներից դինաստիական կապեր ունեին: Ըստ ավանդության, բուն Պահլավից էր ծագում նաև Գրիգոր Լուսավորչի տոհմը: Իսկ երկրորդ շփման եզրը՝ դեռ քրիստոնեությունից առաջ Հայաստանում՝ Տարոն գավառում հնդիկ քուրմերի հիմնած Դեմետր և Գիսանե կուռքերի պաշտամունքն էր, որոնց, ըստ Ջենոբ Գլակ պատմիչի, պաշտում էին նաև Հնդկաստանում¹⁰¹:

Մեսրոպ Մաշտոցը եղել և մնում է քրիստոնեական դարաշրջանի հայ նոր գրի ու դպրության ստեղծողը և արժանապես սրբացվել է իբրև լուսավորության հանճար: Նրա ստեղծած հայոց նոր այբուբենը հավիտենական պատգամ է՝ ուղղված հայ ժողովրդի բոլոր սերունդներին՝ այլևս ոչ մի պայմանով մոռացության չտալ հինավուրց հայոց գիրը, որպեսզի էլ երբեք հարկ չլինի այն հայտնաբերել:

⁹⁹ Ազաթ., §26, 32: Պահլավ կամ Պարթավա. կոչվել է նաև Բակտրա՝ Օքսուս (Սևու-Դարյա) գետի հովտում:

¹⁰⁰ Ազաթ., §20, Խոր., Բ. Բ, էջ 103, ԿԷ, էջ 202, ԿԸ, էջ 203, ՀԲ, էջ 208, 210, ՀԴ, էջ 211:

¹⁰¹ Ջե ն ո բ Գ լ ա կ Ա ս ո թ ի. Պատմություն Տարոնոյ, Վենետիկ, 1832, էջ 35-36:

МЕСРОП МАШТОЦ И ДОМАШТОЦЕВСКОЕ АРМЯНСКОЕ ПИСЬМО

АЛЬБЕРТ МУШЕГЯН

Р е з ю м е

Впервые выдвигается точка зрения о том, что Месроп Маштоц изначально целеустремленно искал древнеармянское письмо: сперва у гохтанских язычников-жрецов, позже в Месопотамии: у язычников, знатоков древних письменностей, а также в языческих книгах, хранящихся в знаменитой Эдесской библиотеке. Обнаруженная кушанско-бактрийская надпись 38 г., написанная древним индо-бактрийским письмом *кхарошти*, а также публикуемая таблица письмен кхарошти вместе содержат более 280 слоговых букв, из коих не менее 25 знаков тождественны или схожи с буквами маштоцевского алфавита. Можно заключить, таким образом, что Маштоц своим алфавитом возродил дохристианскую армянскую письменность.

MESROP MASHTOTS AND PRE-MASHTOTSIAN ARMENIAN SCRIPT

ALBERT MUSHEGHYAN

S u m m a r y

The author brings a new point of view that from the very beginning Mashtots was purposefully in search of the ancient Armenian letters: first at Gokhtan pagan priests and later in Mesopotamia: at pagan experts of ancient scripts and also in books kept in famous Edessian library. Author's revealed Kushan-Bactrian inscription of 38 A.C., written in ancient Indo-Bactrian script *Kharoshti* and also the published letter table of Kharoshti include more than 280 syllabic letters over 25 of which are related or are similar to Mashtotsian alphabet. On that basis the author comes to the conclusion that Mashtots restored Armenian letters that had existed before Christ.